

SOMOGY

KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

A BERZSENYI DÁNIEL IRODALMI
ÉS MŰVÉSZETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA
7400 Kaposvár, Nagy Imre tér 2.
E-mail: somogyfolyoirat@gmail.com

SOMOGY | 2019 | 4

2019. 4.

NEGYVENHETEDIK ÉVFOLYAM

SOMOGY

KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

E számunk szerzői:

- Z. KOVÁCS ZOLTÁN (1970, Barcs), irodalomtörténész,
Pedagógiai Kar, intézetigazgató (KE), Kaposvár
- BÖHM GÁBOR (1975, Dunaújváros), egyetemi adjunktus (PTE BTK), Paks
- KELLER PÉTER (1956, Budapest), Gárdonyi Géza dédunokája, Szőlősgyőrök
- MEDVIGY ENDRE (1948, Budapest), irodalomtörténész, Budapest
- OROSZ LÁSZLÓ (1972, Miskolc), történész, Veszprém
- KNAPP ÉVA (1956, Marcali), irodalomtörténész, az MTA Doktora, Budapest
- NAGY ZOLTÁN (1965, Kaposvár), helytörténet-kutató, polgármesteri referens, Kaposvár
- GÉGER MELINDA (1956, Kaposvár), művészettörténész, főmuzeológus, Kaposvár
- TARI ISTVÁN (1953, Zenta), költő, Óbecse
- SZIGETI LAJOS (1940, Szabadhidvég), költő, Budapest
- TÖNKÖL JÓZSEF (1948, Nyőgér), költő, hírlapíró, Győr
- BOTH BALÁZS (1976, Sopron), író, szociálpedagógus, Sopron
- KOMÁROMI GABRIELLA (1941, Szentgotthárd), irodalomtörténész, Kaposvár
- HÓVÁRI JÁNOS (1955, Kiskorpad), történész, külpolitikai szakértő, orientalista, Budapest
- BERLINGER ÁGNES (1948, Siófok), újságíró, Siófok
- UJKÉRY CSABA (1943, Szigetvár), író, Kaposvár
- B. MIHÁLY CSILLA (1977, Szatmárnémeti), költő, Örkény

Lapszámunkat Balázs Károly reklámbélyegek-gyűjteményéből vett képekkel illusztráltuk

ÉLŐ IRODALOM | 3

Z. Kovács Zoltán: Ady Endre *Margita élni akar* című verses regénye 3 |
Böhm Gábor: Kertész Imre – a holokauszt esztétikája 10 |
Keller Péter: Gárdonyi Géza legkedvesebb regénye 14 | Az ismeretlen
Nyirő József, 01 25 | Medvigy Endre: Az ismeretlen Nyirő József, 02 27 |

ÉLŐ MŰLT | 44

Orosz László: Az elszakított Felvidék németisége a két világháború között 44 |

HAZAI TÁJAKON | 57

Knapp Éva: Hálaajándékok az andocsi Máriának (1731–1850) 57 |
Nagy Zoltán: A város, amelyet Ady többször is meglátogatott 67 |

SZÍNEK, RAJZOK, FÉNYEK | 71

Géger Melinda: Életet csinált a vásznakon... 71 |

SZÉP SZÓ | 74

Tari István verse 74 | Szigeti Lajos verse 79 | Tönköl József versei 80 |
Both Balázs verse 83 | Komáromi Gabriella: Vénusz farmerban 84 |

KITEKINTÉS | 87

Hóvári János: Beszéd a dunaszerdahelyi Vámbéry Ármin-szobornál 87 |

KÖNYVEKRŐL | 90

Berlinger Ágnes: Csőre töltött álom 90 |

ÉMLÉKEZZÜNK | 91

Ujkéry Csaba: Sára Sándor emlékére 91 |

ÜNNEPVÁRÓ | 95

B. Mihály Csilla versei 95 |

SOMOGY
KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

FŐSZERKESZTŐ:
UJVÁRY GÁBOR

SZERKESZTŐ:
CSÁSZTVAY TÜNDE

ÖRÖKÖS FŐMUNKATÁRS:
TAKÁTS GYULA

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:
CZIGÁNY GYÖRGY, GÁLNÉ JÁGER MÁRTA, HÓVÁRI JÁNOS,
KONDOR KATALIN, KOVÁCS ZOLTÁN, VÉN ZOLTÁN

A SZERKESZTŐSÉG MUNKATÁRSA:
EGERSZEGI EDIT

A TANÁCSADÓ TESTÜLET TAGJAI:
DEÁK ERNŐ, DUPKA GYÖRGY, GÖNCZ LÁSZLÓ,
KOVÁCS KISS GYÖNGY, TARI ISTVÁN, TÓTH LÁSZLÓ

A SOMOGY FŐSZERKESZTŐJE VOLT:
VÁRKONYI IMRE (1973–1980), LACZKÓ ANDRÁS (1980–1993)
TÜSKÉS TIBOR (1994–2000), VARGA ISTVÁN (2001–2008)
KÓSA CSABA (2009–2014), BÁBA IVÁN (2015–2017)

A BERZSENYI DÁNIEL IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza!

A szerkesztőség címe: 7400 Kaposvár, Nagy Imre tér 2.
E-mail cím: somogyfolyoirat@gmail.com; berzsenyitarsasag@somogy.hu
A folyóirat megjelenik negyedévente. Egyes szám ára: 400 forint. Előfizetési díj: egy évre 1600 forint.

INDEXSZÁM: 25759

ISSN 0133-0144

Felelős kiadó: Szakály Sándor

Tördelés: Typografika Kft., Békéscsaba

Készült: Central Press Nyomda, Kaposvár • Felelős vezető: Zsoldos László

SOMOGY
KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

ARCULATTERV:
BARABÁS FERENC

FOLYÓIRATUNK ELÉRHETŐ:

Kaposváron
a Berzsenyi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság titkárságán
7400 Kaposvár, Nagy Imre tér 2.
(Telefon: +36 82 319 948)

Budapesten
Írók Boltja, 1061 Budapest, VI. Andrásy út 45.
A folyóirat előfizethető a Berzsenyi Társaság számlaszámán (11743002–20032977)

Folyóiratunk e-mail címe: somogyfolyoirat@gmail.com

A Berzsenyi Társaság weboldalának címe: www.berzsenyi-tarsasag.hu,
e-mail címe: berzsenyitarsasag@somogy.hu

A MEGJELENÉST TÁMOGATTA:

nka
Nemzeti Kulturális Alap

MMA
MAGYAR MŰVÉSZETI
AKADÉMIA

Ára: négyszáz forint

2019. 4.

NEGYVENHETEDIK ÉVFOLYAM

SOMOGY

KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

BÍRÓ Mihály (1886–1948)

A műfaj 19. századi hagyománya

Ady Endrét elsősorban lírikusnak, másodsorban publicistának tartja a magyar irodalomtörténeti hagyomány, s csak ezek után következik az elbeszélő Ady – mára már a kánon peremére szorult – szövegkorpusza, amit ezen belül is leginkább a novellák képviselnek. Hosszabb verses elbeszélése, a *Margita élni akar* szinte csak címében él a hagyományban.

S valóban, Ady verses regényében alig történik valami (az eseménysor szintjén). A Párizsban időző három barát (György, a jogász; Ottokár, a festő; s a harmadik, a szereplő-elbeszélő) alig várják Margitát, aki azonban megérkezésekor már eljegyezte magát; visszatérnek Budapestre, ahol Ottokár továbbra is szerelmes Margitába, aki azonban férjével külföldi útra indul; majd fia születik Margitának, akit Ottokár sajátjaként szeret; a történet aztán töredékben marad, „rövid, kis búcsúzóval” véget ér.

Több érv is szól azonban a *Margita* jelenbéli olvashatósága mellett. Nem tűnik túlságosan tudományos megalapozottságúnak az életművön belüli unikalitása: ilyen típusú epikus mű nincs több Ady pályáján. Ráadásul a szöveg kritikusai éppen amiatt kárhoztatták, hogy narratíva helyett inkább lírai darabok füzérével van dolga az olvasónak, s a cselekmény folytonossága helyett leginkább csak egyes utalások alapján konstruálhatjuk meg a történetet. Több értelmező szerint ennek köszönhető, hogy az 1912-es, *Nyugatban* folytatásokban történt megjelenés jóval több sikert hozott, mint az Ady halála után publikált, önálló kötet. Ugyanakkor ezeknek a bírálatoknak az érvrendszere alapján az is felvethető lenne, vajon Ady egyes ciklusainak, köteteinek darabjai nem olvashatók-e sajátos lírai élettörténetként, ahogy például Szabó Lőrinc *Tücsökzenéjét* szokás értelmezni, mint a líraiság és a narráció határmezsgyéjén olvasható verssorozatot.

Az Ady-életművön belüli egyediségén túl, s talán meggyőzőbben szól egy szintén irodalomtörténeti érv amellest, hogy Margita „története” értelmezhető az ezredforduló utáni interpretációs horizonton is. Amennyiben elfogadjuk, hogy a *Margita* a magyar verses regény változata, úgy mind a jelenből visszafelé (lásd Térey János vonatkozó műveit), mind pedig az Ady szövegét megelőző hagyomány felől beilleszthető egy olyan sajátos szöveghagyomány alakulástörténetébe, amely a romantikától, a 19. század közepétől a posztmodern „utánig”, a 21. századig számos változatot hozott létre. Ahhoz, hogy láthassuk a *Margita* irodalomtörténeti jelentőségét, át kell tekintenünk azokat a műveket, amelyek megalapozták a verses regény hagyományát a 19. században.

Milyen hagyományba illeszkedik a *Margita*, ha verses regényként olvassuk? A továbbiakban a *Margita* értelmezését a verses regény hagyományának körvonalázásával alapozzuk meg. A magyar verses regény című monográfiájában Imre László több szempontból is igyekszik meghatározni ennek a „műfajtalan” műfajnak a jellegzetességeit. A *Margita* több, a verses regényt jellemző sajátosságának is megfelel.

Alapvetően ilyen a narráció szólamának, az elbeszélői reflexióknak az események elbeszélése fölé növése. Ezek a reflexiók lehetnek irodalmiak (ilyen kevés található a *Margitában*), de lehetnek a korabeli, elsősorban irodalmi-kulturális, illetve politikai környezetre vonatkozóak. Ady verses regénye telis-tele van a századelő politikai és kulturális életét érintő utalásokkal (Imre ezeket aprólékosan felsorolja monográfiájában és *Margita*-tanulmányában). Ugyanakkor elengedhetetlen egy verses regényben a magára az elbeszélésre vonatkozó reflexiók szint megalkotása, esetenként a tulajdonképpeni eseménysor fölé helyezése: a *Margita* bővelkedik a narrátori öntudatosság megjelenítésében.

A magyar verses regény kétségtelenül Arany János *Bolond Istók* című művével jött létre. S a műfaj már itt jól mutatja „műfajtalanságát”, hiszen Arany verses regénye két énekből (s ezen túl még két ének vázlatából) áll, mely két ének meglehetősen különbözik elbeszélésmód és történet szempontjából. Az első, 1851-es énekben – hasonlóan Ady művéhez – szinte semmi nem történik, míg az 1877-es második ének jóval cselekményesebb, tulajdonképpen Arany János ifjúkorának elbeszélése. A *Margita* azonban – bár egyedül Arany Jánost említi a kiegészítés utáni irodalomból – sokkal inkább kötődik Arany László *A délibábok hőse* (1872) című verses regényéhez. Milyen viszonyban van tehát a *Margita* és a verses regény hagyománya?

A magyar verses regény

A verses regény a magyar irodalom egyfajta önértelmezéseként kritikusan viszonyul az irodalmi hagyományhoz. A verses regény a romantikában gyökeredzik, eredete az epikával kapcsolatos korabeli dilemmákkal függ össze. A 19. század népiesség-fogalmát a szerves irodalomfelfogás határozza meg, részét képezi az (ön)korlátozás reflexív mozzanata is. Az alapvető cél a nemzet és az irodalom szerves kapcsolatának érvényesítése. Ezt a népiesség terminusa csak részben tudja kifejezni, hiszen a népköltészethez kötődik.

Gyulai Pál többször hangsúlyozza, hogy a „népies mint irodalmi pártszó, nem fejezi ki eléggé a mozgalom jellemét”, „az eszméket, melyeknek képviselője”. „A népi elem csak alap, sem több, sem kevesebb. [...] Népdalaink s minden, mi idevág, nagy kincs, mert magvakat rejtnek, mikből minden csírázhat, de nem műreemekek, melyek például szolgálhatnak. Ha van is egypár ilyen, nem ez a fő dolog, hanem a szellem, mitől lelkesülünk, a levegő, mit beszívunk, a föld, mibe vetnünk kell.” A hangsúly a megteremtendő-visszanyerendő organikus fejlődésen van, az irodalom nemzeti mivoltán. „A népi nem elv, hanem elem”, olvashatjuk Erdélyinél, a népi elem fölvétele csak az egymást váltó „elvek” dialektikus folyamatába való belépést jelenti. Arany is a népiesség történeti és nem irodalmi érdemeit méltatja, amikor úgy fogalmaz, hogy „egészében a népiesség nem ártott. [...] De óhajtandó, hogy nemesedjék. A népiesség maradjon meg illő határai közt.”

A nemzeti irodalom organikus elképzeléseinek műfaji megfelelője az *eposz*. A népies eposz eszménye azonban, ahogy az Arany János művei alapján Gyulainál látható, némileg felfüggeszti a műfaji rendszer szerinti gondolkodást: hiszen alkotója számára a „népi tudalom”, nem pedig az eposz mechanisztikussága az elsődleges (lásd az „eposzi hitel” fogalmát). Ez az a közeg, amely befogadása révén legitimálja az eposzt, s erre a „tudalomra” mint organikus nemzeti alapra hivatkozva lehet érvényesíteni a kanonizálás hatalmi ambícióit.

Az eposz hiánya ugyanakkor lehetetlenné teszi a nemzeti hagyománnyal való közvetlen kapcsolatot. Erdélyi, Arany János és Gyulai meg-megújuló kísérletet tettek a hiány pótlási lehetőségeinek kidolgozására, annak ellenére, hogy mindhárman látták a vállalkozás kérdéses pontjait. Erdélyi 1842-ben kimondja: „előbb utóbb kilép a nemzet a családéletből [...] egyszersmind veszti hitét a hagyományok, csodás és mesés iránt; innen van, hogy a polgárisodás nyíltabb korában az eposz – valódi népköltemény – nem csinál nagy szerencsét; hibázik a hit.” Ugyanakkor az „öntudatos népiesség” (Erdélyi) képviselőjének, Arany Jánosnak, elsősorban a *Toldival*, mégis sikerül a dialektikus spirálmozgás egyik tetőpontján megszüntetve-megőrizve művészeté emelni a népköltészetet. Maga Arany János tanulmányaiban és kritikáiban ha nem is fogadja el feltétel nélkül az eposz időszerűségének elképzelését, de – óvatos megfogalmazások formájában – fenntartja korszerű alkalmazásának lehetőségét.

Bár Gyulai elismeri, hogy az eposz nem időszerű a 19. század közepén, nagyon is moralizáló érveléssel igyekszik igazolni az eposz és a verses regény érvényességét: „Korunk csakugyan nem a valódi eposz kora. Azon műkritikusok, kik azt állítják, hogy az újabb korban egészen a regény lépett az eposz helyébe, igazat mondanak.” „Vajon miért volna nálunk több fogékonyság az eposzra, mint másutt bárhol? Talán nem tudom magamat elég világosan kifejezni, de érzem, hogy igazam van. És ez érzés, ha ugyan olvasóim nem fogják eléggé határozott eszmének elfogadni, némi humoros és fájó élmények, de viszonyaink és olvasó közönségünket illetőleg mindenestre tényleges tapasztalatok eredménye. [...] Oh erről sokat lehetne beszélni, min talán mosolyoghat a rideg szív józansága s a bonczoló ész kérérlhetlensége, de az epikus érezni fogja, hogy nem süket füleknek énekel, nem megszakadt húrokon játszik, s talán szíveket könnyít meg.” Gondolatmenetének ezen a pontján aztán átvált a műfaji megközelítésre, s a megelőzőktől szinte függetlenül néhány mondatban kitér a verses regényre: „Vagy ha költőink némelyike nem bír elég érzéssel mindehhez [...] miért ne írjon verses regényeket, szabad tért engedve a tájfestések, idylli érzések vagy az erős szenvedélyek, akár az ironia lyrai hangulatának?”

A *Szépirodalmi szemlében* Gyulai Pál a népies műeposzhoz képest ugyan alacsonyabb rendűnek, de az eposzt megközelítőnek tartja a *romantikai eposzt*, amelynek formáit itt a Walter Scott-i, valamint a byroni verses regény jelentik. A magát a romantika után elhelyező, Imre László megfogalmazásában az „egyre inkább kanonizálódó nép-nemzeti irodalomnak sajátos belső kritikáját” adó verses regény éppen genealógiája révén tekint ironikusan az organikus genealógiára, a népies ká-

non alapját jelentő narratív modellre. A verses regény az európai romantika jellemző műfajából a nemzeti sajátosságnak átértelmezett humor révén teremt sajátosan magyarnak tekintett műfajt (lásd például Arany *Bolond Istók*jának önértelmezését). A magyar verses regény a fentiek alapján úgy is meghatározható, mint a magyar irodalmi romantika humoros mivoltának az önismeret és korlátozás mozzanataival kiegészült, jelentőségében erőteljesen etikailag meghatározott formája (műfaja). Az önkorlátozás immanens mozzanata a korszak népiességként, nép-nemzetiként meghatározott kánonjának is; ez az önkorlátozás azonban világos, a népköltészet eszköznek tekintő felfogásból ered, nem pedig az irodalmi beszédmódok megalapozottságára, a beszéd autoritására kérdező irodalomfelfogásból. Csak kevés ekkor keletkezett mű azonosítható oly világosan az eszményítés nélküli írásmód lehetősége utáni kutatással, mint Arany János *Bolond Istók*ja.

A *Bolond Istók* első éneke nem a népnemzeti kánon tagadása, hanem azoknak az ellentmondásoknak a megfogalmazója, amelyek lappangó módon részét képezik a korabeli „nyílt kánonnak”, de róluk – homogenitása érdekében – ez a kánon hallgat vagy csak „negatív kánon” létrehozásának formájában vesz tudomást. Ha figyelembe vesszük azt a kapcsolatot, amely a verses regényt a normatív stílustörténeti meghatározásokból kibúvó romantika fogalmával összeköti, akkor a verses regény már nem kifejezetten műfaj történeti terminus, sokkal inkább a „belső kritika” vonatkozik a népiesség kánonára és az irodalomtörténet-írás fejlődéstörténeti modelljére. A fogalom egyszerre tölti be a romantikából a népiességbe és a modernizmusba, valamint a verses epika korából a (realista) prózaepika korába való átmenetre vonatkozó műfaji és kritikai reflexió funkcióját.

A magyar verses regény jelentősége így abban áll, hogy ezeket a fogalmakat a magyar irodalom történetének egyik epizódjává formálja. Így nehéz eltekinteni a verses regény irodalomtörténeti konstruáltságának kérdésétől, azaz nehéz elkerülni, hogy a fogalom ne váljon egyúttal az irodalomtörténeti tevékenység megalapozottságára irányuló módszertani reflexió eszközévé. A verses regény olyan kérdéshalmaz megnevezésére szolgál, amely egyszerre ruházza fel az őt megnevező fogalmat történeti és strukturális jelentéssel, ironikus módon tükröztetve a verses regény fogalmának jelentést kölcsönző kérdések történeti és strukturális mivoltát.

A délibábok hőse és a Margita

Ha a *Margita* értelmezésének szempontjából vizsgáljuk Arany László *A délibábok hőse* című művét, akkor a *Délibábok* értelmezésének tétje abban áll, hogy képes-e az irodalomtörténeti interpretáció az irodalmi szöveg jelentésének morális meghatározottságát (amely politikai-ideológiai háttere révén a szöveget döntően valamely korszakhoz, elvárási rendszerhez, befogadói körhöz köti) a mindenkori jelen számára is érvényes *etikai meghatározottsággá* alakítani. A *humor* és az *etikum* kap-

csolata alapvető szerepet tölt be mindkét meghatározó *Délibábok*-interpretációban. Bár Németh G. Béla elsősorban eszmetörténeti horizonton interpretálja a *Délibábokat*, míg Imre László a műfaj történet rendszerében helyezi el a szöveget, a két értelmezést egyaránt meghatározza a főszereplő karakter- és az elbeszélő viszonyának kérdése. Németh G. Béla korai, átfogó Arany László-tanulmánya a következő módon fogalmaz a *Délibábokat* értelmező szövegrész elején: „A délibábok hősénekek két főhőse van, a mondott két magatartás [„a bírált és a javallott közéleti magatartás” – idézet az előző bekezdésből, Z. K. Z.] hordozója, Balázs az egyik, a másik pedig maga a költő. De tulajdonképpen egyik sem az igazi. Az igazi egy harmadik. Mert a mű építménye mégsem csak e két pólus, e két magatartás-típus ellentétén, hanem sokkal inkább egy fölöttük álló, összeütközésükből keletkező, harmadik magatartás-típus javallásán nyugszik.” Németh G. Béla szerint a *Délibábok* jelentése Balázs és az elbeszélő („a költő”) nézőpontja között található, s ezért tartja a történetet egyszerre szatírának (Balázs története „objektív” nézőpontból), a „költő” vágyaira vonatkoztatott „ironikus elégiának”, valamint a javasolt új magatartásmód apológiájának: ez az összetettség adja a mű verses regény mivoltát. Imre László is hasonlóan kérdésesnek látja a Balázs–elbeszélő-viszonyt (bár feltételezi egy – a műtől függetleníthető, de arra magyarázatul szolgáló – program létét is).

Németh G. Béla modelljének előnyei a szöveg jelentését meghatározó etikum narratológiai kategóriák mentén való értelmezése révén, az etikum és narratívum kapcsolatát elmélete középpontjába helyező narratív etikai felfogások fogalmainak segítségével aknázhatók ki. Azáltal, hogy magatartásmódok közti viszonyok kérdéseként értelmezi a *Délibábokat*, alapvetően a reprezentáció etikai kérdéseit helyezi előtérbe (a Balázs–narrátor–Arany László-kapcsolat értelmezése révén). Ezt a kiindulást helyezi Imre László a verses regény és a humor kontextusába, az értelmezést egyszerre bővítve poétikai–narratológiai és történeti–műfaj történeti irányba, kiszélesítve ezzel a jelentésalkotás etikumának vizsgálhatóságát. Az elbeszélő és a Balázs közti kapcsolat összetettsége ugyanis azoknak a véleményeknek a vitájával is magyarázható, amelyek „Világos után” meghatározták az irodalomról való beszéd lehetőségét (az ötvenes–hatvanas években kialakuló, „nyílt” irodalmi kánont). Ahogy láttuk, a „nyílt kánon” különböző összetevőikhez való kettős viszonyulás miatt nevezte Imre László a verses regényt „belső kritikának”; s Imre műfaji monográfiáját is az teszi megkerülhetetlenné, hogy némelykor még saját előfeltevéseivel szemben is ragaszkodik a vizsgált anyag sokrétűségéhez, ami lehetetlenné teszi, hogy győzedelmeskedjék a nagy elbeszélésben érdekelt irodalomtörténet-írói akarát.

Így válik *A magyar verses regény* műfaji jellemzőket leíró része a fogalom paradoxitásának megjelenítésévé. Az „erkölcsi értékhierarchia”, a „szabályos kompozíció”, a regényműfaji konvenciók (társadalmi regény, pszichológiai regény) kiforgatójaként és ugyanakkor az ezeknek a konvencióknak megfelelően épülő hagyományok folytatójaként a verses regény olyan pozícióba kerül, ami kétségessé teszi a világos karakterisztikumokkal dolgozó műfaj történet-írás kizárólagos érvényességé-

gét. A magyar verses regénynek sikerült úgy stabilizálni a fogalmat az újabb magyar irodalomtörténet-írásban és kritikában, hogy egy (leginkább a pozitívizmushoz kötődő) irodalomtörténeti megközelítésmód szempontjait alkalmazva képes volt az anyag leginkább poétikai elvű vizsgálata révén a fejlődéselvű vizsgálat korlátjainak, az irodalom szövegszerűségéből az irodalomtörténeti vizsgálat számára adódó következményeknek a megmutatására. Imre László monográfiája, a műfaj történeti megközelítés megkövetelte korlátozásokkal ugyan, de valóban történeti kontextusba helyezte a 19. századi magyar irodalom romantika utáni ironikus műveit.

A verses regény műfaj történeti fogalma és a hozzárendelt szövegek sajátosságainak poétikai rétege között *A magyar verses regényben* a humor fogalma révén teremődik kapcsolat, sokszor más fogalmak (irónia, szatíra) segítségével. A verses regény a poétikai vizsgálatok során inkább az iróniához közelít Imre László könyvében, míg a történeti vizsgálódás szintjén egyszerre etikai és ideológiai fogalom, amely az irodalom nemzeti mivoltának kérdésével áll összefüggésben. Az *öncsalás* és az *önismeret* reflexív fogalmai olyan összefüggéseket teremtenek a humornak, amelyek lehetővé teszik *egy irodalomtörténeti elbeszélés epizódjaiként* olvasni a „magyar verses regényeket”.

Arany János *Bolond Istókjának* mindkét éneke a nemzeti karakterisztikumra és az abból fakadó eseményekre való utalással kezdődik, ahogy Gyulai *Romhányi-jának* eseményeit is a szabadságharc körüli dilemmák szervezik, a *Délibábok* pedig nyíltan a nemzeti karakter megtestesítőjeként mutatja be Hübele Balázs jellemét.

Amennyiben a verses regény fogalmát műfaj történeti-evolúciós jelentésén túl valóban az irodalomtörténeti vizsgálódás reflektált fogalmaként használjuk, fenntartva a magyar irodalomtörténet-írás hagyományával való összeilleszthetőségét és ennek révén a nemzeti önismeret kérdéseivel való kapcsolatának meghatározó szerepét, a *poétikai és a történeti kérdések a humor fogalmában találkoznak s értelmezik egymást*.

A magyar verses regény Arany János *Bolond Istókjának* első énekével kezdődik, a humor irodalomtörténeti karrierje pedig az „irányzatosság” már korábban is vitákat gerjesztő fogalmához és az általa többé-kevésbé világosan elhatárolt szövegtörzshöz köthető. Németh G. Béla Arany László-tanulmánya „alkalmi műnek” nevezi a *Délibábokat*, az alkalmiság pedig a „magatartás-típus javallását” kifejtő gondolatmenet és a párhuzamul hozott példák (*A falu jegyzője*, *Egy régi udvarház utolsó gazdája*) alapján meglehetősen közel áll az „irányzatosság” terminusához. A romantikának az etika kérdéseit a társadalom horizontján felvető moralizáló, „irányzatos” vonulatát (amennyiben ekként összegezzük a főként a századközép magyar irodalmát jellemző fejleményeket) is meghatározza az *önreflexivitás*. A verses regény és az „irányzatosság” értelmezési hagyományai az ironikus jelentésszerkezetek történeti kontextualizálásában érnek össze, az irodalom nemzeti meghatározottságának keretei között zajló „történetiesítés” pedig mindkét fogalmat a humornak a 19. században kialakult jelentéséhez köti. A humornak ez a nemzeti jellem meghatározta jelentése válik uralkodóvá a reflektáltabb fogalomhasználatban a 19. század

közepének és a század második felének jelentősebb meghatározásaiban, olyan művek értelmezéseiben, mint a *Vanitatum vanitas*, Arany Bolond Istókja, Gyulai Egy régi udvarház utolsó gazdája vagy éppen a *Délibábok*.

A humor mint a nemzeti önismeret eszköze csak akkor működtethető az irodalmi mű értelmezésében, ha ez hitelesíthető a mű szerzőjének egyszerre azonosuló és kritikus magatartásával.

Ady a *Margitában* ugyanezt a kettős viszonyulást érvényesíti. Amikor Arany János úgy határozza meg a humor fogalmát, hogy annak alanya „mély fájdalmat érez a világ romlásán, de nem lévén reménye javítani, kétségbeesetten kacag önmaga és a világ felett”, akkor az etikai viszony hangsúlyozása keretében *önmagának kikacagása* is hangsúlyossá lesz. A *Margita* ezt a kivételes pillanatot képviseli Ady pályáján.

Franz Karl DELAVILLA (1884–1967)

Kertész Imre a mai magyar próza egyik legfontosabb, világirodalmi viszonylatban is jelentős, és – nem utolsósorban – mindmáig az egyetlen irodalmi Nobel-díjas szerzője. Írásművészetének legfőbb – ha nem is kizárólagos – témáját életrajzi élménye, a holokauszt adta. Legfontosabb regénye a *Sorstalanság* (1975), amely Köves Gyuri, egy 14 éves kamasz szemszögéből láttatja a zsidók deportálását, illetve a haláltáborok mindennapjait.

Életeművéről összefoglalást adni egyszerre könnyű és lehetetlen vállalkozás. Az előbbi, lexikonszócikk-szerű bevezető sorok ismerősen csenghetnek az átlagos műveltségű Kertész-olvasó számára is, ám az írói oeuvre korántsem redukálható csupán a *Sorstalanság* című regényre.

Kertész is számos alkalommal tesz kísérletet arra, hogy íróként miként pozícionálja magát. *Mentés másként* (2011) című kötetében a következőképpen: „Ideje volna végre meghatároznom, hogy miféle író is vagyok valójában, magyarul, hogy kinek is írok. Két-három évtizede még a leghamisabb kérdésfeltevésnek gondoltam volna ezt. Kinek is írok? Természetesen önmagamnak – hangzott volna, s hangzik lényegében ma is a válasz. De ma inkább hajlok a belátásra, hogy ebben az »önmagamban« – ennek létrehozásában – bizony igenis szerepet játszottak a társadalmi körülmények. Legalábbis részben körülményeim foglya vagyok, s ez szellemi megnyilatkozásaimra is vonatkozik.” Kertész tehát elsősorban és legfőképpen íróként határozza meg magát, ugyanakkor írásainak témája mindenkor *önmaga*.

A műveinek befogadása körüli dilemmák éppen ezért – történjen akár professzionális közegben, akár nem – leginkább arra vezethetők vissza, hogyan gondolkodunk az (úgynevezett) irodalom és az (úgynevezett) valóság, más szavakkal, *valóság és fikció természetéről*. A modern irodalom azon kontextusában, amelyhez Kertész is kapcsolódik, ez a kérdés alapvetőnek számít.

A klasszikus, jobb híján ábrázoláselvüként emlegetett művészet számára a valóság, illetve a viszonyulásunk a valósághoz, magától értetődőnek tűnik. Az irodalmi szövegek éppen ezért nem is reflektálnak az ábrázolás esztétikai-poétikai dilemmáira. Arra például, hogy akár más nézőpontból, más eszközökkel, más előfeltevésekkel is lehetne. Kertész prózája ezen a ponton tekinthető radikálisnak, innen érthetőek meg sajátosságai. Valóság és fikció számára nem vezethető vissza logikai szembeállításra, amely a valóságot igaznak, a fikciót hamisnak tételezi. Nem ellentétként, inkább *apóriaként tekint erre a viszonyra*, olyan dilemmára, amelyet lehetetlen egyszer és mindenkorra megoldani, lezárni. Ebben az aporetikus konstellációban éppen a *lezáratlanságon* van a hangsúly, a folyamatos mozgáson. A fikció nem ellentéte a valóságnak, hanem egyfajta értelmezése, és fordítva, a valóság, annak tapasztalata, mindaz, amit és ahogyan gondolunk róla artikulálja, szervezi a fikció kereteit, működését. Ennek a mozgásnak a centruma pedig nem más, mint az *én*. Erre utal Kertész, mikor önmagára vezeti vissza saját írásművészetét.

Adódik ezen a ponton egy újabb problematikus kifejezés, az *önéletrajz*, valamint az *életrajziság* mozzanata a szövegekkel kapcsolatban. A *K. dosszié* (2006)

című kötetben Kertész újra és újra visszatér ehhez a fogalomhoz, mégpedig negatív, elutasító módon: „[...] ilyen műfaj nem létezik. Vagy önéletrajz, vagy regény. Ha önéletrajz: akkor felidézed a múltadat, minél lelkiismeretesebben igyekszel ragaszkodni az emlékeidhez, rendkívül fontos számodra, hogy mindent úgy írj le, ahogyan az valóságosan is megtörtént, mint mondani szokás: hogy semmit se tegyél hozzá a tényekhez. A jó önéletrajz olyan, akár egy dokumentum: korrajz, amelyre »támaszkodni lehet«. A regényben viszont nem a tények a fontosak, hanem egyedül az, amit a tényekhez hozzáteszel.” Kérdés mindazonáltal, mi is az, amit Kertész Imre a tényekhez hozzátesz?

Kertész Imre írásművészetének poétikai karaktere több szálon is kapcsolódik a magyar irodalomtörténet *prózaforulat*ként aposztrofált szakaszához. A jelenséghez kapcsolódó irodalomtörténeti és -elméleti vitákat jelen beszédhelyzetben csupán jelezve szeretném felidézni Balassa Péter egyik kifejezését, amelyet ugyan a Kertész által beszédesen elhallgatott Mészöly Miklós kapcsán említ, ám messzemenően érvényesnek tekinthetünk. A (narratív és tematikai) *személyességről* van szó, valamint a hozzá kapcsolódó *nyelvkritikai attitűdről*.

Kertész Imre prózája úgy érvényteleníti a valóság és a fikció dichotómiáját, hogy mindkettőt alárendeli az elbeszélői nézőpontnak. A klasszikus, ábrázoláselvű irodalom felől érkező olvasó számára ez abban jelent nehézséget, hogy ez a próza felfüggeszt minden magától értetődőséget a valósággal kapcsolatban. A világ nem a maga egyetemes és megfellebbezhetetlen igazságában férhető hozzá a regény számára, hanem egy meghatározott perspektívából, abból a nézőpontból, ahonnan az az elbeszélő számára abban a pillanatban látszik. Az *elbeszélői nézőpont* a regény meghatározó poétikai mozzanatává, és mintegy témává is válik. A személyesség – és ezt Kertész Imre számos esszéjében, önéletrajzi vonatkozású szövegében hangsúlyozza – nem azonos az önéletrajziséggel. A regény nem az életrajzi szerző (Kertész Imre) ún. megélt életvalóságát (Auschwitz, Zeitz, Buchenwald) dokumentálja, hanem éppen azt demonstrálja, hogy a „tapasztalatokhoz”, az „élményekhez”, a „traumához”, csak és kizárólag a fikció segítségével férhetünk hozzá. A szerző ugyanúgy, ahogyan az olvasó.

A fentebb jelzett nyelvkritikai attitűd itt lép működésbe, amennyiben az irodalmi szöveg azt is tematizálja, hogy mennyire alkalmatlan a hétköznapi, a valóság leírásának, ábrázolásának eszközeként felfogott és használt nyelv. Számos alkalommal említi ezt a problémát Kertész. A *számozott nyelv* című esszéjében ekképpen: „Látjuk tehát, hogy a Holocaust elviselhetetlen terhe apránként kialakította a Holocaustról való beszédnek azokat a nyelvi formáit, amelyek látszólag a Holocaustról szólnak, miközben még csak nem is érintik annak valóságát. [...] Legtöbbször – s lélektanilag ez nagyon is érthető – az Auschwitz előtti nyelven, az Auschwitz előtti fogalmakkal akarják rekonstruálni Auschwitzot, mint hogyha még mindig érvényes lenne a 19. századi humanista világkép, amelyet csak egyetlen történelmi pillanatra tört meg a felfoghatatlan barbárság...”

Az író erősen foglalkoztatta az a vád életművével kapcsolatban, hogy annak egésze *egyetlen téma*, egyetlen esemény, egyetlen trauma körül ventilál. Esztétikája, poétikai gyakorlata ugyanakkor éppen amellet érvel újra és újra, hogy ez mennyire nem lehetséges másként.

Ennek az esztétikai-poétikai gyakorlatnak a lényege Kertésznél abban a radikálisan új szemléletmódban (elbeszélői perspektívában) ragadható meg, amely a holokauszthoz való értelmezői hozzáférést nem valamiféle meglévő, már birtokunkban lévő tudásként írja le, hanem olyan tapasztalatként fogja fel, amely mindenkor kérdésesként, problematikusként aposztrofálja a megértendőhöz való viszonyunkat. Ez azt jelenti, hogy nincs a holokausztnak egy olyan, egyszer és mindenkorra érvényes ábrázolási módja, illetve „jelentése”, amely univerzális érvénnyel bírna. Ez a belátás olyan konkretizációk (szövegek, filmek, képregények, képzőművészeti alkotások stb.) lehetőségét feltételezi, melyek között csupán esztétikai különbségek realizálhatók, érték- vagy ismeretelméletiek nem. Példaként említhető Roberto Benigni *Szép az élet* (*La vita é bella*, 1997) című filmje, amely bürleszk-elemek felhasználásával tematizálja a holokausztot, vagy Art Spiegelman életrajzi ihletésű holokauszt-képregénye (*Maus*, 1986), melyben a zsidókat egérként, a németeket macskaként, a lengyeleket disznóként stb. ábrázolja.

Azt természetesen nem állíthatjuk, hogy ezek az alkotások Kertész Imre műveinek hatására születtek, de azt igen, hogy értelmezésük, a holokauszt-irodalomban, illetve -művészetben betöltött helyük, szerepük megítélése nem lehetséges nélküle.

A holokauszt-irodalomban végrehajtott esztétikai-poétikai fordulat eredetét a német filozófus, Friedrich Nietzsche (1844–1900) gondolkodásában lelhetjük fel, aki fontos szerepet játszik Kertész életművében, hiszen a *Tragédia születése* című nagy hatású könyve az író fordításában jelent meg másodszer magyar nyelven 1986-ban. Kertész talán leginkább önéletrajziként aposztrofálható kötetében, az 1992-ben megjelent *Gályanapló*ban például közvetlenül is reflektál a *Sorstalanság* nietzschei-ánus vonatkozásaira.

Nietzsche a *Tragédia születése* című tanulmányban amellet érvel, hogy maguk a görögök sem voltak sokkal közelebb saját világuk megértéséhez, mint mi az övékhez, s ezért volt szükséges egy *közbevetett valóság* megalkotása a művészet eszközeivel. Ez a – Nietzschével szólva: apollóni – maszk voltaképpen elfedte azt, ami hozzáférhetetlen, és felruházta egy olyan képpel, amely a világot felismerhetővé, érthetővé, modern kifejezéssel élve: olvashatóvá teszi.

Kertész hasonló módon érvel esszéiben, amikor a *Sorstalanság* esztétikai-poétikai karakterét Auschwitz ábrázolásának, illetve ábrázolhatóságának kérdéséhez kapcsolja. A *Hosszú, sötét árnyék* című, 1991-es előadásában azt a kérdést veti fel, vajon mi a szerepe az irodalomnak a holokauszt ábrázolását illetően. Az előadás felidézi Adorno sokat idézett (és sokszor félreértett) bon-motját arról, hogy „Auschwitz után többé nem lehet verset írni.” Kertész úgy módosítja ezt a kijelentést, hogy „Auschwitz után már csakis Auschwitzról lehet verset írni.” Az író, amikor Auschwitz létét esz-

tétikai kérdésként veti fel, arra utal, amivel a *Sorstalanság* című regényének főhőse is szembesülni kénytelen: hogy a mindennapi nyelvhasználat képtelen ábrázolni azt a tapasztalatot, amit az „Auschwitz” jelölővel illetünk.

„Van itt egy kimondhatatlanul súlyos ellentmondás: a holocaustról, erről a felfoghatatlan és áttekinthetetlen valóságról egyedül az esztétikai képzelet segítségével alkothatunk valóságos elképzelést” – mondja Kertész említett szövegében, és ezzel Nietzschevel összhangban azt is állítja, hogy a valósághoz fűződő esztétikai viszony nem kevésbé illetéktelen, mint a morális, a historiográfiai vagy a jogi. Kertész Imre világirodalmi szerepe éppen ebben ragadható meg. Abban a művészi programban, vagy inkább abban a magatartásban, amely az ábrázolás lehetetlenségét és szükség-szerűségét egyszerre tartja érvényesnek.

Arthur THIELE (1860–1936)

Dédapám történelminek is mondott nagy regényeit így jellemezte: „Az Isten rabjai nekem a legszebb regényem. Az egri csillagok a legjobb regényem. És a Láthatatlan ember a legkedvesebb regényem.” (GÁRDONYI József, *Az élő Gárdonyi*, Budapest, Dante, 1934)

Vajon mitől lehet jó, szép és kedves egy történelmi regény?

A *Titkosnapló* Vázlatok, kidolgozás fejezetében arról gondolkodik, hogy egy művet a mű mögött érezhető eszme teszi igazán nagygyá: „[...] minél nagyobb a mű mögött érezhető eszme, annál értékesebb az alkotás”.

A regény keletkezése, utóélete

Az *egri csillagok* születése kapcsán Nagypapám utalt arra (*Gergő diák születése* című fejezet In GÁRDONYI József, *Az élő Gárdonyi*, Budapest, Dante, 1934), hogy Dédapámat a történelmi kornál jobban érdekelték a regény alakjai. (A regény ismeretlen, Gárdonyi Géza életében utoljára megjelent, saját keze által korrektúrázott, a sok-sok kiadástól kb. 1/3 részben különböző szövegét Császtvay Tünde adta ki. GÁRDONYI Géza, *Egri csillagok*, felelős szerkesztő, jegyzetek, utószó Császtvay Tünde, Budapest, Osiris, 2005. /Diákkönyvtár/ 580 l. Azon a kiadáson Gárdonyi a névelő nélküli címet hagyta jóvá.) Ezt Herczeg Ferenc is észrevette és vissza is igazolta nekrológiájában: [Gárdonyit] „A teremtésben az ember, az emberben a lélek érdekelte. Még történelmi művei sem annyira a milió, mint inkább a hősök érzelmi életének festésével jellemzik a kort, ami mindenképpen gyönyörű és nobilis módszer.”

A Gárdonyi József-féle életrajz két fejezete is foglalkozik A *Láthatatlan ember* című regénnyel (*A láthatatlan ember első szikrája; A láthatatlan ember*, GÁRDONYI József, *Az élő Gárdonyi*). Nagypapám szerint lehet, hogy az *Álmodozó szerelem* (1883) már Zéta és Emőke történetének előszele. Hét évvel később, a kilencvenes évek elején, amikor a körkép-eszmék foglalkoztatják, újból arra gondol, hogy Attila temetését kellene megfesteni. Munkácsy Mihály temetése alkalmával (1900. május) újból érzi, hogy ecsettel vagy tollal, de meg kell mentenie a gyönyörű témát. Nyáron azonban *A bor* című népszínművén dolgozik (1900. június 4–18.). Ősszel Párizsban jár. A catalaunumi mezőkre is ellátogat. Hazaérkezve 1900. október 18-án végre megkezdí az írást. *A bort* 1901. március 21-én mutatják be.

Az előadás izgalmai után a *Láthatatlan ember* utolsó simításai várják. (A regény összeolvasott szöveg alapján való, autentikus kiadása: GÁRDONYI Géza, *Láthatatlan ember*, felelős szerkesztő, jegyzetek, utószó: Császtvay Tünde, Budapest, Osiris, 2009. /Diákkönyvtár/ – A Gárdonyi Géza életében – sőt, egészen az 1940-es évek végéig – megjelenő kiadásokban a regény címében névelő nem szerepelt.) Idegeskedése testileg teljesen legyengítette, napokig az volt az érzése, hogy a halál küszöbe felé lépked. Nagy belső átalakuláson mehetett keresztül, valami olyan lelki élményben lehetett része, ami új irányt adott életének és művészetének, ami a sok szenvedés ellenére és dacára belső boldogságforrássá, átadandó témává, témákká

nemesedett, mert e súlyos gondolatok közepette döbben rá emberi, apai felelősségére és feladatára. „Ezentúl naponta följegyzek egy-egy életre való tanácsot a fiaimnak.” (1901. május 4.) – írja naplójába. Ezekből a gondolatokból született a *Földre néző szem. Égre néző lélek. Intelmek fiaimhoz*. Bár június 6-án befejezi a regényt, azt gondolom, ez a lelkiállapot segítette a regény tökéletesítésében. „Ahány kiadását vizsgáljuk a könyvnek, mindannyiszor lelünk bőséges eltérést a cselekményben és a leírásoknál, egyaránt” – mondja az életrajz.

A regény témája is kedves lehetett számára, mert a könyv megjelenését követően tovább viszi a „dallamot”. Először betlehemi témába kezd, megírja a *Karácsonyi álmot* (a mű 1900. július 16–21 között született), aztán saját életéből szedi csokorba emlékeit, majd megszületik a szintén két ember egymásra találásáról írt vígjátéka, az *Annuska*.

Meggyőződésem, hogy a vidámság nem idegen a *Láthatatlan embertől*. Dédapám humora „könnyecseppel megszentelt” humor. Szakrális. Nem poénfüzér, hanem írói életérzés, az isteni gondviselésbe vetett belső öröm, amelyet ha felfedez az olvasó lelke, gyönyörködik és mosolyra fakad. Fontosnak tartom megemlíteni, hogy bár később jelent meg, de ekkor érlelődik már benne *Az öreg tekintetes* is (készült: 1899. december 2. – 1904. augusztus 2).

Két év intenzív munka után alig több, mint másfél hónap alatt dramatizálta a regényt (1903. augusztus 10. – szeptember 30.). A színpadi változat címe *Zéta* lett. Műfaja az író meghatározása szerint dramatizált regény. A *Titkosnapló* Műfajok fejezete nem beszél dramatizált regényről, említi viszont, hogy nem egyszerű regényből színdarabot írni: „Regényt azért nem tudunk színpadra tenni, mert nem tudjuk kiszedni belőle a lényeges részeket. Sajnáljuk elvetni, ami nem lényeges.” A színpadi változatban az írói szándék szerint tehát a tömörített lényeg kell, hogy szerepeljen.

Ezzel szemben a színpadi változatban előbukkan egy regényben nem szereplő motívum. Az első felvonás VII. jelenetében Dsidsia a nyakában függő gyöngyről elmeséli Zétának, hogy édesanyja a halála előtt adta neki azzal, hogy: „Ez szent gyöngy, ettől meg ne válj leányom, mert ebben a gyöngyszemben szent Pál apostolnak egy hajszála van.” Nem valószínű, hogy Dédapám áthágt volna a saját szabályrendszerét, és tömörítés helyett lényegtelen elemet épített volna a darabba. Sokkal valószínűbb, hogy ennek a kis epizódnak fontos szerepet szánt a lényeg megértésében. Ez annál is inkább igaz lehet, mert a második felvonás II. képében újból előkerül a gyöngy. Egy csatába induló hun harcos úgy tudja, hogy Dsidsia bűvös szert hord a nyakában. Mindenáron meg szeretné megszerezni. Annyi pénzt adna érte, amivel Dsidsia meg tudná magát váltani a rabszolgaságból. De ő nem adja. Édesanyja ugyanis azt hagyta számára örökül, hogy amíg ezt viseli, őt ártalom nem érheti. És az a Dsidsia, aki pénzért, vagyonért, a földi szabadság lehetőségéért nem adta el a gyöngyöt, a X. fejezetben könyörögve kéri Zétát, hogy engedje meg, hogy a nyakába tehesse. És mit látunk a regényben?! Zétát nem éri ártalom! Túléli a catalaunumi csatát, kivezeti a sors Emőke bűvköréből, rátalál élete párjára, és visszakérül szeretett Priszkosza közelébe.

Dédapám mindennapos Biblia-olvasó volt. Az *Írás a Bibliába* című versében „a könyvek könyvé”-nek nevezi, és így jellemzi: „Világosság földi vaknak. / Bölcsességnek arany útja [...] örök törvény”. Tordai Ányostól tudjuk: „[...] egri jóbarátainak javarésze katolikus pap. Gyakori tárgyai a beszélgetésnek a szent biblia s a hitigazságok...” (TORDAI Ányos, *Gárdonyi Géza utolsó napjaiból (Naplójegyzetek)*, Élet, 1922, 23. sz.)

Ravasz László mondja róla, hogy „Ő az első magyar szépíró, a ki a hitét [...] beleviszi az irodalomba. [...] úgy örül neki, játszik vele, tapintja, beleheli, mint a szent sír zarándoka a húsvéti vigílián meggyújtott gyertyalángokat. Sok mindenben kételkedett, sok mindenből kiábrándult, de az, hogy Isten él, a Gyermeke Jézus aranyvesztese királyi pálca, amellyel sorsok, szívek felett parancsol, a Boldogasszony szent, égi szomorúságából meghallgatott imádságok nőnek, mint májusi esőből a gyöngvirágok: mindez sohasem volt kétséges vagy homályos előtte.” (RAVASZ László, *A láthatatlan ember*, A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, 56. köt., Budapest, 1924. és *Az egri remete*, szerk. SIMON Lajos, Budapest, Dante, 1933.)

Sík Sándor szerint pedig „[...] vátesznek, a lélek papjának, emberek útmutatójának érezte magát. [...] a betlehemi csillagot érezte céhe címerének, és hittel vallja, hogy csak az a jó könyv, amely tanítója a nemzetnek. [...] prédikációs könyvlapjaival és tiszta költészetével: impozáns erővel hirdeti a lélek szuverénitását, a halhatatlanság hitét, a szeretet evangéliumát.” (SÍK Sándor, *Gárdonyi, Ady, Prohászka: lélek és forma a századforduló irodalmában*, Budapest, Pallas Rt., [1929], 398–403.)

Van tehát alapja annak, hogy legkedvesebb regényét, a *Láthatatlan embert* megpróbáljuk bibliai alapon, a hit fényében, Szent Pál leveleire is támaszkodva elemezni.

Címváltozatok

Dédapám nehezen találta meg a regénycímet. Több változatban is gondolkodott: *A hun leány*, *Napenyészet*, *Szerelem rabszolgái*.

Az elsővel Emőkét és Attila korát helyezte központba.

A második címadás-verzió az *Egri csillagokra*, az eltűnt birodalomra emlékeztet.

A harmadik az emberi sorsokra reflektoroz rá. Vélelmezem, ekkor már gyakorolta azt, amit csak 1920. április 21-én jegyzett be a *Titkosnaplóba*: „[...] addig regényírásába bele ne fogjak, míg meg nem találok azt az egy mondatot, amellyel a tartalma elmondható.” Emőke és Dsidsia, Attila és Zéta történetét valóban összefoglalja a cím. De a cím ennél többet is kell, hogy üzenjen. A naplóbejegyzés ugyanis azzal folytatódik: „annak a mondatnak nagy ellentézist kell kifejeznie”. Tehát mégsem az a fontos, amire az ember először gondol. A rabszolgaság intézményét fenntartó római és hun birodalom megfelelő keret, a szereplők egymás iránti vágyódása érdeklődést felkeltő történet. A *Titkosnapló* azonban messzebbre vezet (*Témabecslés*, GÁRDONYI

Géza, *Titkosnapló*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974): a „Témák témája: a nagy ellentézisvégre felé vergődő szív.”

Ez a vergődés valóban tetten érhető. A regény azzal indul, hogy Zétát édesapja eladja rabszolgának. Úgy tűnik, kegyetlen sors vár rá. Először igyekszik szép szóval meggyőzni rabtartóit, hogy ne legyenek embertelenek, majd lázad. De hiába. Végso kétségbeesésében Priszkoszhoz (Krisztoszhoz!) fordul segítségért. Priszkosz megvásárolja. Maga mellé veszi. Neveli. Taníttatja. Bevezeti a tudományokba, a tudományos világba, az udvarba. Fiaként szereti. Zéta ezt viszonozza. Fejlődése, viselkedése mestere számára örömet jelent. Egyikük sem akar kilépni a kapcsolatból, de Priszkosz annyira szereti, hogy mikor eljön az ideje, felszabadítja és vagyonossá teszi. Zéta ezt úgy viszonozza, hogy önként, szabadként köteleződik el gazdája mellett. Azt lehet gondolni, az ember Zéta mindent megtanult, mindent tud, baj nem lehet, Priszkosz szeretete felülmúlhatatlan.

Ám a regény ennek a csodálatos és a szabadulás okán idealizált képnek az összetörése. Zéta tékozló fiúvá válik. Kiveszi „örökségét”, elhagyja és megcsalja Priszkoszt. Saját hazugsága következtében újabb rabszolgaságba kerül, majd önként visszatér abba. Értelmetlen dolgok sorozatát viszi végbe. Egy reménytelen földi vágyát igyekszik – hazugsága után rabszolgaként – Priszkosztól tanult becsületességével és egyenességével minden áron megvalósítani, de bűnei okán nem tud megszabadulni a rabszolgaságtól. Közben kegyetlenül átgázol Dsidsián: semmibe veszi, megalázza.

A zárás, ellentétben a kezdéssel és a történéssel, a rabszolgaságtól való végleges megszabadulás, a saját út felfedezése. Egy új megváltás, ami más megvilágításba helyezi az indítást. Rádöbbenünk, hogy Priszkosz szeretetét felül lehet múlni. Mert Priszkosz ugyan pénzen megváltja és felszabadítja Zétát, sőt vagyonossá is teszi, de igazán emberré Dsidsia szeretete nemesíti. Mert a regény végén vesszük mi is csak észre, mennyire másképp látjuk azt, ami szinte ugyanaz: Priszkosz nedves szemmel mondja Zétának: „szabad vagy”. Dsidsia viszont „könnyes szemmel, aggódalmasan” kéri Zétát, hogy meneküljön. A regény végén nyílik ki a szívünk, hogy észrevegyük, mit szenvedhetett Dsidsia Zéta miatt és Zétáért. Akkor döbbenünk rá, hogy ő nem birtokolni akarja, hanem megmenekíteni. Élete nagy vágya, hogy Zéta mellett és közelében élhessen, számára akkora érték, hogy képes volt lemondani róla. A „velem jössz-e” kérdésre „feje alázatosan lekókad”, és így válaszolt: „Ha megengeded”. Az az ember, aki megmentette a másik életét, nem követel, hanem alázatosan elfogadja a másik megtérését. Eljegyzésük nem szokványos földi ünnep. – Mintha a Golgotán történe...

Így a címadás negyedik, és egyben utolsó változata a *Láthatatlan ember* lett.

A láthatóság és a láthatatlanság, a nézés és a látás, a megismerés, a megismerhetőség vissza-visszatérő elmélkedési témái. Az *Amiket az útleíró elhallgat* (1897?) című írásának előszava a látásról szól. Ebben hiányosságként említi, hogy bizony az embereket nem tanítják meg látni. „Mert más a nézés, meg más a látás. Nézni mind egyike tud. Látni nem.” „De hát mi az a látás?” – teszi fel a kérdést, melyre talán nem véletlen, hogy éppen az arc kapcsán keresi a választ: „[...] mindnyájan tökéletesnek

tartjuk a látásunkat, pedig némelyikünk még a saját kezét sem látta tökéletesen. Hát akkor hogyan látjuk az arcokat?” Be is vezet a titokba: „A futó ember pedig nem lát semmit, nem hall semmit, nem érez semmit. Csak az álló ember, a nyugodtlelkű és nyugodtszemű, az az öterejű fölfogó, aki az öt érzék képességeivel a tudásának birto- kába szedi az utazásban eléje forduló kincseket” – az lát.

Szinte ugyanez a gondolat köszön vissza a *Leánynézőben* (1916) című, késői regényében is (Kovács Gábor foglalkozott a kisregény kapcsán a nézés és a látás, a megismerés, a megismerhetőség kérdésével. Kovács Gábor, *A szó kényszerhelyzet- ben: bevezetés Gárdonyi regénypoétikájába*, Budapest, Gondolat, 2011, 51–72. /A vi- lágtalan világa/). Ez is a nézés és a látás, a megismerés titkát feszegeti. Az arc fogal- máról gondolkodtat el.

Egy vak zenész – Olajos Lajos – beleszeret egy szeplős arcú, pulykatojás képű leányba. A férfi nem tudja megnézni a lány arcát. Csak kitapogatni tudja. Tapogatás- sal nem veszi észre a szeplőt. Tapogatással nem érzékeli a színeket. De fontosak-e a színek. Mi teszi széppé az arcot? A szín, a forma, a finom bőr? Mi? – „A jóság belől van. A férfiak csak az arcot nézik.”

Ugyanebbe a körbe sorolnám az *Isten rabjainak* (1907) zárómondatát is: „A szívet azért rejtette el az Isten, hogy senki se lássa.” (A *kis herceg*, Antoine de Saint-Exupéry legismertebb regénye – melyből „A jól csak a szívével lát az ember. Ami igazán lényeges, az a szemnek láthatatlan” mondatok sokakban élnek – majd csak 1943-ban jelenik meg.)

A látás tehát tudást, tapasztalatot szerző képesség, melyre csak a nyugodt lelkű és nyugodt szemű ember képes. A látás kincs, lelki kincs, jóságot felismerő képesség. A szem elől a szívbe elrejtett titok. (Talán Dédapám magyarság-meghatározásának analógiája lehet e titok megfejtésére: „A magyarság nem kalapdász, hanem a szíve mélyében viseli a magyar, mint tenger csigája, a gyöngyét. A magyarságunk érzése mélyen bent ég bennünk, hogy szinte magunk sem tudunk róla, mint a tüzhányó he- gyek, amelyek hideg kőhegyek, de egyszer megmordulnak.” /*Morfumcseppek*, GÁR- DONYI Géza, *Titkosnapló*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974./)

Érdekes, hogy egy rövid kis fejezetben – ha áttételesen is – a regény is foglal- kozik a látással, a láttatással, a megismeréssel, a felismeréssel, az önfeltárulkozással. És az is érdekes, hogy éppen Emőke és Zéta első találkozásakor. Amikor Zéta először látja meg Emőkét, nem tetszik neki. Azt veszi észre, hogy: „Nincs benne vér. Nincs, ami melegítené a rá nézőt.” De aztán egy mozdulat, és már másnak látja: „S egyszer- re csak mégis szép lánnyá vált. A manó tudja, hogyan és miért kezdett tetszeni, de tetszett.” És ezután azt látjuk, hová vezet, ha nem nyugodt szemmel, nem nyugodt lélekkel nézünk. Zéta utólag vallja be: „Az a leány a halál szellemét ábrázolta nekem. Mi emberi csontváz alakjában, kaszával és homokórával festjük a halált. A hun föl- dön fekete szemű és piros szájú leány. Akinek megjelenik, meg kell halnia.”

Ezután már az író elmélkedik: „Nem tudom, vizsgálják-e valamikor a tudósok az emberi szemnek a mélységeit. Mi van azokban a mélységekben, hogy láthatatlan

sugarak szállnak belőle elő? És miért más minden sugár? Miért hideg ebben a percben? Miért meleg a másik percben? Jégnek a sugara és tűznek a sugara. Néha simít, mint a bársony, néha szúr, mint a tövis, néha üt, mint a mennykő.” Dédapám szerint csak szemmel tehát nem lehet objektív módon látni, és a szem nem csak a látás, hanem a láttatás eszköze is.

Dédapám emberfogalma a *Teremtés Könyvére* épül. „Isten saját képére és hasonlatosságára teremtette az embert” (Ter 1,27) – áll a Bibliában. „Agyagedénybe zárt Isten-sugár az ember” – mondja Gárdonyi (GÁRDONYI Géza, *Földre néző szem. Intelmek fiaimhoz*, Budapest, Dante, [1928.], 189.). Számára tehát az Isten-képmásúság a meghatározó. Ez az elvben látható fény azonban láthatatlan, mert agyagedénybe zárt.

A Földre néző szem. Égre néző lélekben határozottan a láthatatlan Isten-sugárral azonosul, és azt mondja: „Én lélek vagyok.” (*Lélekébredés*, GÁRDONYI Géza, *Földre néző szem, Intelmek fiaimhoz*, Budapest, Dante, [1928.])

Verseiben is szétválasztja az Isten-sugarat az agyagedénytől. „Mint a magasban lengő sasmadár, / úgy kóvályog fölöttünk a halál: / hol itt, hol ott egy lelket elragad. /Csupán a test marad” olvassuk a *Fiamnak* (1895) című versében. „Ne nézzetek rám borzalommal, / ha meghalok: / az a halott a koporsóban / nem én vagyok. / Csak hamu az, elomló televény. / A láng eltűnt. A láng, – az voltam én” – írja a *Ha meghalok* (1904?) című költeményében. (A vers a *Fűzfalevél, nyárfalevél* kötetben található, tehát legkésőbb 1904-es dátumú.)

A regény címe is sok kérdést vet fel. Önkéntelenül is Szent Pálra gondolok, aki Krisztus isteni méltóságáról azt tanítja: „Ő a *láthatatlan Isten* képmása, minden teremtmény elsőszülötte. Mert benne teremtett mindent a mennyben és a földön: a láthatókat és a láthatatlanokat, a trónusokat, uralmakat, fejedelemségeket és hatalmasságokat.” (Kol 1, 15–16.)

Felmerül a kérdés, nem lehet, hogy a cím a *láthatatlan Isten* mintájára született, és a regény a Jézus-követő Gárdonyi Géza biztatása az emberi tökéletesedésre? Nem lehet, hogy a *láthatatlan Ember* a bennünk lakó Jézus, aki ha kell, láthatatlan kézként (utalás az *Ida regényére*) vezet? Nem lehet, hogy a történet annak kifejtése, amit a *Földre néző szem Lélek* című fejezetében így fogalmaz:

Jézus ma is ott áll a hegyen. Jézus a tökéletesség.

Mindenki megismerheti: mily fokán áll a tökéletességnek, akár maga, akár más. Minél jobban megérti Jézust, annál tökéletesebb.

Kezdetben mindenki vak iránta.

Egyszer csak világosodik a szemének.

Egyszer csak bámul.

Egyszer csak indul utána.

Mind a hegy körül vagyunk. Valamennyiünknek fel kell jutnunk valamikor a hegyre.

Azért is merem feltételezni, hogy ez a gondolat lehet a regény története mögötti történet, mert Dédapám naplójában a címben az embert nagy E-vel írta (*A láthatatlan ember első szikrája*, GÁRDONYI József, *Az élő Gárdonyi*, Budapest, Dante, 1934.).

A szövegkörnyezetből úgy tűnik, hogy ez a naplóból való idézet. Én a naplót nem láttam. Az életrajz ezen fejezetében nagy betűvel, későbbi helyeken viszont mindig kis betűvel szerepel az ember. Az utolsó címváltozat tehát az *Emberre* mutat. A nagy E-vel írt Emberre. A Munkácsy által megfestett „Ecce Homo!”-ra, akit maga is megörökített és a szobájában őrzött. Arra az EMBERRE, akinek agyagedényén tompítatlanul ragyogott át az Isten-sugár, aki maga az ISTEN-SUGÁR...

És ez már olyan téma, aminek alapján kezd megvilágosodni, hogy miért is lehetett ez Gárdonyi Géza legkedvesebb regénye.

Az Előszó, ami utószónak is olvasható

Az előszó és az utószó ugyanarról az írásról, de általában más megközelítésben írt szöveg. Az előszó rendszerint figyelemfelkeltő, az utószó összegző, magyarázó jellegű.

A bevezető fejezet címe *Előszó, ami utószónak is olvasható* (későbbiekben csak *Előszó*), azt sugallja, hogy e néhány sor mindkét kritériumnak egyszerre tesz eleget. (Nem tudom, van-e más példa is az irodalomban, hogy a szerző saját gondolataira azt mondja, lehet előszó is, lehet utószó is.)

Dédapám több művéhez is írt előszót. Látok párhuzamot az *Ida regénye* és a *Láthatatlan ember* előszava között. Az *Ida regénye* bevezető sorai akár a Tisza partján ülő Zéta szavai is lehetnének. Sőt, órá vonatkoztatva sokkal jobban érthetők a mondatok. Első olvasásra ugyanis nincsen összhangban Ó Ida sorsával. De ha nem vezetéknekvént, hanem felkiáltásként, megdöbbenésként mondjuk Dsidsiára, »ó, hiszen ez Ida!«, akkor összemosódhat bennünk a két nőalak, és kitűnhet a regények közötti párhuzam.

Az *Ida regénye* előszava néhány mondatban a regény történése mögötti eszmére, történetre hívja fel az olvasó figyelmét. Azt üzeni, merjünk vállalni a sorsunkat, merjünk jónak lenni, merjünk Jézus-követő emberként élni, ne féljünk, nem vagyunk egyedül, a leghelyetlenebb helyzetben, helyzetekben is velünk van az Isten, az Ó láthatatlan keze vezet minket. Én merem gondolni, hogy a *Láthatatlan emberrel* egy időben születhetett a láthatatlan kéz gondolata, hogy Dsidsia Zéta vállát érintő keze annak a LÁTHATATLAN EMBERNEK a keze, aki Dsidsia által nevezte néven és vezette új világba Zétát! Mert a két regényt, de talán az összes Gárdonyi-művet ez a láthatatlan kéz fogja össze, tartja egyben.

A három „nagy” regény közül csak a *Láthatatlan ember* indul előszóval. Ennek oka az lehet, hogy a másik kettő jobban kötődik az adott történelmi helyzethez, és ott nincs szükség magyarázatra.

A *Láthatatlan ember* története folyamatos történet. (A folyamatosságra utal egyébként a regény zárómondata is: „És elindultunk.”) Örök, meg nem szűnő tökéletesedés, hegymászás. Így minden előszó utószó, és minden utószó előszó.

Az *Előszó* szerint ez a regény a szeretetről szól. (Ez is nyomós ok arra, hogy ez volt Gárdonyi legkedvesebb regénye.) A *Láthatatlan Ember* (!) története azért sem ér/érhet véget, mert: „[...] a szeretet nem szűnik meg soha.” (1Kor 13,8.) Nem csak a hegymászás örök, hanem a Hegyen álló LÁTHATATLAN EMBER is.

Az *Előszó* – ha a második korinthusi levélre gondolunk – magyarázza a regény címét: „Csak ne a láthatóra, hanem a láthatatlanra fordítsuk figyelmünket. Mert a látható mulandó, a láthatatlan azonban örök.” (2Kor 4, 1-18.) Ez a gondolattársítás rávezet arra, hogy az *Előszó* miért utószó is, és hogy a *Láthatatlan ember* története a „láthatatlansága” okán az örök Ember története, Isten-sugár történet, ami nem érhet véget.

Zéta megismeréssel kapcsolatos fejtegetése – ki ismeri Zétát?; Dehogy ismeretek!; Az embernek csak az arca ismerhető – az első korinthusi levél alapján szintén értelmezhető címmagyarázatként. Szent Pál szerint ugyanis az ember azért láthatatlan, mert az Isten-sugár megismerése nem a szemhez, hanem a lélekhez köthető: „Ki ismeri az ember benső dolgait, ha nem a benne lakó emberi lélek?” (1Kor 2, 11.)

Ahogy a láthatónak és láthatatlannak transzcendens értelme van az *Előszó* szerint (is!), úgy az arcnak is. A *Titkosnapló Lelki karakter* című fejezetében 1921-ben az arcot a lélek tükrének nevezi. Ebben tehát benne van a *Láthatatlan ember* (1902) arcfogalma és az *Isten rabjaiból* (1908) az a jelenet, amikor Jancsi fráter nézi Mária képét, és meglátja benne Margit alakját, benne van a *Leánynézőben* című írásból (1916) Olajos Lajos tapasztalata.

Dédapám arc-fogalma bibliai asszociációkra hív. Az *Előszó* zárómondatai („Az embernek csak az arca ismerhető, de az arca nem ő. Ő az arca mögött van. Láthatatlan.”) a második korinthusi levélre hajaznak, és a nagy E-vel írt láthatatlan Emberre utalnak: „Mi pedig mindnyájan, akik födetlen arccal tükrözzük vissza az Úr dicsőségét, a dicsőségben fokról fokra hozzá hasonlóvá változunk át, az Úr Lelke által.” (2Kor, 18.)

A könyv műfaja az író szándéka szerint *gyónás* („Mindezt megírtam ebben a könyvben, mintha gyónnék.”), de mondhatnánk úgy is: bölcsességről, illetve a boldonságról – azaz az efezusi levél alapján az életvezetésről – szóló lelki tükör: „[...] ti, okos emberek, engeditek, hogy a balgák megnyerjenek benneteket. Eltűritek, ha valaki szolgává alacsonyít benneteket, ha kifoszt, ha kihasznál, ha föltek kerekedik, ha arcul üt.” (2Kor 11, 20-21.) (Különösen ez az „arcul üt” döbentett rá a párhuzamra, hiszen ezt teszi Zétával Emőke!) A regény arra tanít: „Gondosan ügyeljete tehát arra, hogyan éltek: ne balgán, hanem bölcsen. Használjátok fel az időt, mert rossz napok járnak. Ne legyetek értetlenek, hanem értsétek meg az Úr akaratát.” (Ef 5, 8-17.)

A Zéta által az *Előszó*ban felvetett bölcsesség és balgaság Szent Pálnál embert és emberi életet minősítő, paradox fogalmak. Több helyen is előfordulnak. Szinte

mindegyik ilyen bibliai szakasz párhuzamba hozható a regénnyel. Különösen érdekesnek tartom, hogy ezek a párhuzamok a bibliai helyeket értelmező „példabeszédek”-nek is tekinthetők.

A példabeszédek a Jézus-követő Gárdonyi számára követendő modellt jelentettek. A *Falábú ember* például az efezusi levél „Buzdítás a megújulásra” szakaszának, illetve az „Ahol a kincsed, ott a szíved is” (Lk 12,34) evangéliumi mondatnak értelmező átirata. (*Tengeren járók csillaga*, 2005, In KELLER Péter, *Az élő Gárdonyi-arc*, Budapest, Szent István Társulat, 2015.) Az *Aggyisten Biri!* című regény egy Rómeó és Júliához hasonló történetbe ültetve világít rá arra, hogy az igazi szerelem jézusi önfeláldozás: „Senki sem szeret jobban, mint az, aki életét adja barátaiért. (Jn 15,13.) A szegény asszony két fillérje (Mk 12,38-44; Lk 21, 1-4) a *Fösvény* történetére emlékeztető *Te, Berkenye!* zárójeleneteként szolgál lélekmelegítő eszmei tanulságként.

A *Láthatatlan ember* a bölcsességre és bolondságra épülő példabeszédek mellett Dsidia alakjával azt is bizonyítja, hogy a Szeretethimnuszban leírt szeretetmodell tényleg megélhető: „A szeretet türelmes, a szeretet jóságos, a szeretet nem féltékeny, nem kérkedik, nem is kevély. Nem tapintatlan, nem keresi a maga javát, nem gerjed haragra, a rosszat nem rója fel. Nem örül a gonoszságnak, örömét az igazság győzelmében leli. Mindent eltűr, mindent elhisz, mindent remél, mindent elvisel.” (1Kor 13, 4-7.)

Az Úr akaratát igazán csak Dsidia érti. Ilyen értelemben ő a főszereplő (a regényben való szereplései számát tekintve rá is mondhatjuk, hogy láthatatlan ember!) Ő ugyanis nem „bölcsekedő beszéddel” (1 Kor 1, 17) hirdeti az evangéliumot. Türellemmel hordozza keresztjét. Zétához hasonlóan bennünket is rádöbent a kereszt bölcsességére (1Kor 1). Hogy „Isten [...] azt választotta ki, ami a világ szemében balga, hogy megszégyenítse a bölcsüket, s azt választotta ki, ami a világ előtt gyöngye, hogy megszégyenítse az erőseket, s ami a világ előtt alacsonyrendű és lenézett, azt választotta ki az Isten, a semminek látszókat, hogy megsemmisítse azokat, akik valaminek látszanak.” (1Kor 1, 18-31.)

A bölcsesség és a balgaság vonalán haladva még egy további szempontra is rátalálhatunk, ami szintén igazolhatja, hogy ez volt Dédapám legkedvesebb regénye. Ez a műve ugyanis *ars poeticája* is. Szent Pállal való – a *Titkosnapló* által igazolható (igazoló párhuzamok: *A Jézus-követő emberarc*; *A Jézus-követő művészarc*, In KELLER Péter, *Az élő Gárdonyi-arc*, Budapest, Szent István Társulat, 2015.) – emberi és művészi azonosulás így olvasható az első korinthusi levélben: „Tanításom és igehirdetésem ezért nem a bölcsesség elragadó szavaiból állt, hanem a Lélek és az erő bizonyosságából.” (1Kor 2,4.)

Ez a regény lényegét tekintve tehát nem történelmi regény. Konstantinápoly és a könyvtár is történelmileg hiteles helyek ugyan, de valójában *szimbólumok*, vagy a *Titkosnapló* szóhasználatával *reflektorok* (*Stílus, nyelv*; *Új mindenben*, GÁRDONYI Géza, *Titkosnapló*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974.). A történet mögötti történetre világítanak rá, amit Tordai Ányos – a sokak számára nem ismert vagy elhallgatott ember – így fogalmazott meg: „Mit jelent Eger Gárdonyi életében? A meg-

térést és a megérést. A gondviselő Isten visszahívta a pogány főváros útvesztőiből a templomos régi fészekbe. [...] hogy semmivé törpült hite ismét az ég felé irányuljon. Mert ez történt Egerben. Ott a soktornyú város felett, a magányos csendben Isten újra megérintette lelkét. Elszongította a fájó sebeket. Mellé telepítette megmaradt kis családját. Önzetlen, melegszívű embereket küldött hozzá jóbarátokul. És lassan-lassan erőssé fonódott a szál, mely egri azilumát az égboltozattal, az Istennel a más-világgal ezután már elszakíthatatlanul, összekötötte.” (TORDAI Ányos, *Amit nem tudunk Gárdonyiról. Jegyzetek Gárdonyi József: Az első Gárdonyi című könyvéhez*, Budapest, 1935. Különlenyomat: Magyar Kultúra.)

Zéta története valójában ugyanaz, amit Tordai elmesél.

Az *Előszó* három szereplőt nevez néven: Priszkoszt, a jóságos bölcs nevelőt, Zétát, az örökbefogadott, aztán tékozlóvá vált, de megtérő fiút, és Dsidsiát, az odaadóan szerető lányt. A néven nevezettséget azért tartom fontosnak, mert a nevekről Dédapám azt tanítja fiainak, hogy „A név a villamos csengő nyomója, amely a szívbe csenget.” A név tehát egyfajta lelki megismerési eszköz. És a regény alapján valóban azt érzi az olvasó, hogy e három ember neve a szívbe csenget. (*Érzékenység*, GÁRDONYI Géza, *Földre néző szem, Intelmek fiaimhoz*, Budapest, Dante, [1928.]

Kettő esetében a szó szoros értelmében is lélekregést generál. Priszkosz neve nem történetisége miatt, hanem mert emlékeztet Krisztoszra, Krisztusra. Zéta neve azért, mert eredete a Teofil, azaz Isten kedveltje vagy Istent kedvelő, Isten barátja. Erősebben szól a csengő, ha arra is gondolunk, hogy Priszkosz (Krisztosz) „keresztelte” erre a névre. „Néha (Priszkosz) tréfából Zétának nevezett” – olvassuk.

A Zéta nevet Dédapám alkotta. Ő nyomja tehát a csengőt. Nem lehet véletlen, hiszen Zéta Ő maga. Szerintem a név a Gézából ered. A magánhangzók a helyükön maradtak, a mássalhangzók felcserélődtek. De hogy ez ne legyen annyira nyilvánvaló, a G titkosírásos alakban T-nek írva szerepel. (G=T) Nem olvastam még sehol Priszkosz tréfájának megfejtését. De talán nem vakmerőség, ha vállalkozom rá. A Zéta név a regényben a Teofilből származik. Krisztus humoráról tanúskodik. Rájöhetünk, ha tagoljuk a nevet: Z-ÉT-A, azaz Z és A, vagy görögösen ómega és alfa. Priszkosz tréfája talán a *Jelenések könyvére* épül. „Én vagyok az alfa és az ómega (a kezdet és a vég)” – mondja az Úr, az Isten, aki van, aki volt és aki eljő, a Mindenható.” (Jel 1,8.) Zéta neve ezen értelmezés szerint azt az írói és a regényből is áradó élettapasztalatot sugallja, hogy Isten meg- és kikerülhetetlen. Akár azt mondjuk alfa és ómega, akár azt ómega és alfa az Isten van, volt és eljő, Ő a Mindenható. Az Ő láthatatlan keze (utalás az *Ida regénye* előszavára) vezet bennünket.

A legkedvesebb regény melletti érvek

Dédapám nem fejtette ki, miért a *Láthatatlan ember* a legkedvesebb regénye.

Én azzal a feltételezéssel éltem, hogy a „mögöttes történetek” magyarázatul szolgálhatnak.

Azt találtam, azért lehetett legkedvesebb regénye, mert Istensugár-történet. Mert önvallomás. Mert ebben az őt leginkább foglalkoztató szeretetről ír. Mert evangelizál. Mert saját élettapasztalatát, szenvedéseit, megtérését életvezetési tanácsná tudta formálni. Mert képes volt bemutatni, hogy a Szeretethimnusz megélhető, hogy létezik hús-vér, de mégis lelki ember, hogy az igazi emberi élet folyamatos tökéletesedés.

Kedves lehetett számára azért is a regény, mert fel tudta tární soha ki nem mondott – de Sík Sándor, Ravasz László által megsejtett – titkát, hogy érez hasonlóságot saját sorsa és Szent Pál megtérése, megújulása és küldetése között, és bemutatta benne, hogy ő sem „az emberi bölcsesség tanította szavakkal, hanem ahogy a Lélek tanít, lelki embereknek lelkieket nyújtva” (1Kor 2,13) ír.

Bármennyire is furcsán hangzik, de azért is kedves lehetett számára ez az írás, mert a „könnyecseppel megszentelt” humor, az isteni gondviselés ismerhető fel benne.

És még valami fontos... Nem ismerem utalást arra, ki volt az a leány, aki Zétát ezekbe a titkokba bevezette. De azt sejtem, Máriára gondolhatott. A LÁTHATATLAN EMBER szülőanyjára...

Yakovlevich BILIBIN (1875–1942)

A szerkesztőknek Medvigy Endre tanulmányhoz fűzött megjegyzése

Nyirő József, a két világháború közötti erdélyi irodalom egyik legnépszerűbb szerzőjének neve mára szinte kikopott az irodalmi köztudatból. A kánonból való kiszorulása sok-sok okra vezethető vissza. Talán az egyik legsúlyosabb: politikusként németbarátnak, antiszemitának vélték, a nyilaspuccs után is a csonka parlament tagja maradt. Vajon lehetséges-e az író és a politikust szétválasztani, lehet-e jó író az, aki politikai tévedéseket követett el? Vajon egy írói munkásság – sőt, minden írói munkásság – elhallgatandó, elfelejtendő és kitessékelhető-e örökre a magyar irodalomból, ha politikusként helytelenül cselekedett?

Akik ismerik nevét és munkásságát, rendszerint már nevének kiejtésakor állást foglalnak – teljes elutasítással vagy kritikátlan elismeréssel illetik. Pedig a nyugtalanító kérdésekre adott válaszok kielégítő megtalálásához ismeretek kellene. Nyirő Józsefnek mindenesetre mára még az életrajzát is csak nagy munkával lehetett összeilleszteni.

Miként Könya-Hamar Sándor Nyirő 1944-es szerepével kapcsolatban megjegyezte (*Adalékok és feljegyzések a Nyirő-ügyhöz, Művelődés, 2013/6.*): „Időközben Vita Sándort május közepén Jaross Andor belügyminiszter kinevezte kormánybiztosnak, aki Kolozsváron június végéig állíthatta ki a mentesítő leveleket (igazolványokat). Emlékirata szerint, mert Ligeti Ernő nem kérte, Nyirő József levélben kérte Vita Sándortól a Ligeti Ernő, felesége és 13 éves fia, Bíró József művészettörténész és Tamási Áron (második felesége szüleinek) apósáék számára a mentesítő levelet. Vita Sándor Ligeti Ernőéknek és Bíró Józsefnek ki is állíttatta azt – Ligeti Ernő mentesítő igazolványát, 1945 januárjában még a nyilas kormány is tiszteletben tartotta, csak a suhancokból álló nyilas csőcselék nem, ahogyan a Bíró Józsefét sem –, Tamási apósáékat pedig (Endre László tanácsára) beutaltatta Haynal Imre klinikájára, és így menekülnek meg.

Amit még a Mester Miklós esetében meg kell említeni, 1982. június 19-i keltezéssel feljegyzést fogalmazott Nyirő József emberi és írói érdemeiről, valamint arról, hogy mi is volt a Magyar Erő című kiadvány. Az MTA kéziratára az MX5462/54 jellel őrzi ezt Feljegyzés címmel. Ezt közli teljes egészében Marosi Ildikó az Uz Ben-ce esetei című könyvének előszavában a 8. oldalon: »Ma Nyirő József írói érdemeit elhallgatják, sőt mi több, fasiszta írónak minősítik teljesen igazságtalanul. Nyirő József az első és második világháború közt az Erdélyi Helikon munkaközösségéhez tartozott. Könyveit az Erdélyi Szépművéses Céh Kolozsváron és a Révai Cég Budapesten adta ki. Műveiben egyetlen antiszemita vagy politikai diktatúrát dicsőítő mondatot le nem írt. 1940-ben Észak-Erdély visszatérésekor országgyűlési képviselő lett [csak 1942-ben! – K-H. S.], de soha a parlamentben és sehol másutt politikai beszédet nem tartott. Mint az Erdélyi Párt alelnöke mérsékelt politikai irányzatot képviselt.

A második világháború alatt a Magyar Erő című folyóiratot szerkesztette. Ezt a folyóiratot a hivatalos körök a nagyon szélsőséges antiszemita és náci németbarát

Rajniss-féle lappal, a Magyar Futárral szemben hozták létre. Igaz, 1944 végén Nyirő József Nyugatra menekült és többé nem tért vissza. De az is igaz – minden ellenkező híreszteléssel szemben –, hogy Nyirő Józsefet 1945-ben Magyarországon nem nyilvánították háborús és népellenes bűnösnek.

Ma is mint a legsikeresebb filmet tartják nyilván Nyirő Józsefnek Emberek a havason című filmjét (Szóts István rendezésében, s a Velencei Biennálé kitüntetésével), amely a második világháború alatt készült és többször szerepel jelenleg is a Film Múzeum műsorán Budapesten.

Dr. Mester Miklós

Budapest, 1982. VI. 19.«”]

Ernest DEUTSCH (1887–1938)

MEDVIGY ENDRE: AZ ISMERETLEN NYIRŐ JÓZSEF, 02

„Írásai a magyar világteremtés egy-egy ízét hozták. Nem mondhattuk rá, hogy új, vagy ódon, Kelet vagy Nyugat, ilyen vagy olyan, ezt kellett mondanunk: magyar. Szent Ferrenchez hasonlíthattuk, ki immár virágokkal és hegyekkel beszélget, de hún igrichéz is, aki a folyók útjain visszatér Ázsiába. Katolikus, kinek az igazi vér a megváltás, de rettentő lázadásoktól üszkös magyar is. Ugy láttam, hogy Nyirő a mi nem koncentrált, dús életkísérletekbe omló, magát emésztő, vérét világgá szóró fajunknak egy új, boldog koncentrációja.”

FÉJA GÉZA

Magyar Írás (Tornalja), 1936. február

1889. július 28-án a történelmi Magyarországon, Erdélyben, Udvarhely vármegye szászok földjével határos peremvidékén, Székelyzsomboron született. Édesanyja Incze Amália (Csíkmenaság, 1861 – Dunaföldvár, 1933), édesapja Nyirő Mihály (Csíkszentgyörgy, 1847 – Székelyudvarhely, 1900) kántortanító a székelyzsombori római katolikus elemi iskolában.

Az iskolaépület az osztályteremmel és a tanítói lakkal 1892 őszére készült el, majd három évtizeden át székely-magyar és román gyermekek tanulhattak benne. A közelmúltban korszerűen felújított épület 2016 nyarától Nyirő József emlékszobának ad otthont, bemutatva az író pályáját, életútját, Udvarhely megyei kötődését.

A hagyomány szerint a csíkszentgyörgyi Nyirő család eredetileg a székelyudvarhelyi primor Nyirő törzs sarja, és átköltözés útján került Csíkszentgyörgyre az 1500-as években vagy 1600 elején. Nyirő József nagycsaládban nőtt fel. Három testvére volt: Amália, Veronika és Gábor. Mindhárman Székelyzsomboron születtek.

Nyirő József a már említett elemi otthon, szülőfalujában, Székelyzsomboron járta ki. Beteg édesapja 1899-ben nyugdíjba vonult, így kénytelen volt feladni a kántortanítói szolgálati lakást, és családjával beköltözött Székelyudvarhelyre. A Rózsa utcában béreltek házat. 1900. június 25-én az első gimnazista Nyirő József az udvarhelyi Római Katolikus Főgimnáziumban éppen latinból vizsgázott, amikor édesapja haláltusájáról értesült. A félárva fiú itt, a székely anyaváros katolikus középiskolájában, 1907-ben, jelesen érettségizett.

A család szűkös anyagi helyzete miatt beszűkültek a továbbtanulás, a társadalmi emelkedés lehetőségei. A tanítói, a katonatiszti és a papi pálya között választhatott. Kétségekkel küzdött, de mélyen vallásos édesanyja unszolására mégis az utóbbi mellett döntött. 1907-ben kezdte meg teológiai és filozófiai tanulmányait Gyulafehérvárott, a Római Katolikus Püspöki Papnevelő Intézetben. A mindvégig eminens, végzett teológus fiatal volt még a felszentelésre, ezért egyházmegyéje további két szemeszterre, tanulmányai kiegészítésére Bécsbe küldte. Az 1911–1912-es tanév két szemeszterét a monarchia fővárosában végezte a Császári és Királyi Egyetem Teológiai Karán. A Pázmány Péter alapította Pazmaneum a tudományos műhelye és az otthona. 1912-ben itt védte meg latin nyelvű disszertációját: *A főkegyúri jog viszonya az autonómiához Magyarországon*. Ugyanebben az évben, 1912. július 14-én Fischer

Colbrie Ágoston kassai püspök, a bécsi Pazmeneum korábbi rektora szentelte pappá a Pázmány Péter alapította papnevelő intézet kápolnájában. Első miséjét édesanyja szülőfalujában, Csíkmenaság Árpád-kori templomában, a reneszánsz szárnyas oltár előtt celebrálta.

Legkorábbi szépprózai kísérletei 1909-ben és 1910-ben Győrben, a női Mária Kongregációk folyóiratában, a *Nagyasszonyunkban* jelentek meg (*Tagosítás, Életet tanultunk, Eladjuk a házat, Beöltözéskor...*). Az igen szűk körű nyilvánosság ellenére figyelemre méltó, hogy a gyulafehérvári Római Katolikus Papnevelő Intézet Erdélyi Magyar Egyháziroldalmi Iskola elnevezésű önképzőkörének kéziratos folyóirata, a *Haladás* is rejt még korai, újraközlésre érdemes Nyirő-íráásokat. Köztük novellavázlatokat, különös tekintettel az 1909-es és 1910-es évfolyamra. (Felkutatójuktól, Tamás Huba plébános úrtól várjuk közzétételüket.)

A fővárosi irodalmi hetilapok közül az Andor József „Cyprián” szerkesztette *Élet az az orgánium*, amelyben Nyirő József irodalmi útkeresését és íróvá érlelődésének folyamatát nyomon követhetjük. 1910. május 1-jétől 1921. október 9-ig tizenkét elbeszélését és egy valóban jelentős hosszú novelláját vagy kisregényét (*Aranykehely*) közölte a hetilap. Nyirő József később az 1910. július 12-én megjelent *A vén külüt* tartotta legkorábbi elbeszélésének. Figyelemre méltó ennek székelyzsombori vonatkozása. Fő alakja zsombori Külü Márton, az író földije. 1912-ben, a *Katolikus Szemlében Arénába üzve* című, önéletrajzi fogantatású elbeszélésével jelentkezik. A székelyzsombori lakás felszámolása, a Székelyudvarhelyre költözés, az édesapa halála és a félárva fiú továbbtanulásának megkezdése tükröződik a korai írásban.

A pályakezdő pap 1913. május 5-én és 6-án Gyulafehérváron tette le a hittanári vizsgáit. Az előző évben Nagyszebenbe, két esztendő szolgálat után Besztercére helyezték hitoktatónak. Hitbuzgalmi folyóiratot alapított: 1913. március idusától 1914. szeptember közepéig a nagyszebeni *Katolikus Egyházi Tudósító* felelős szerkesztője. Szebenben az állami főgimnázium és az evangélikus középiskolák római katolikus tanulóinak vallástanára. Bécsben igen jól megtanult németül, így német nyelvű katolikus újságot is indított és szerkesztett, a *Pfarrblattert*. Besztercei hittanári és segédlelkészi munkálkodása idején gyúlt lángra a világ, kezdtek ropogni a fegyverek. 1915 februárjában gróf Mailáth Gusztáv Károly erdélyi püspök kinevezte Nyirő Józsefet a Kolozs megyei Kide község lelkészévé.

Románia 1916. augusztus 27-én üzent hadat az Osztrák–Magyar Monarchiának. A román csapatok a hadüzenettel egyidejűleg betörték Erdélybe. A székelyföld népe a háborús pusztítás elől Erdély belső, védettebbnek vélt vidékei felé menekült. Az otthonukból elüldözöttek áradata Kidét sem kerülte el. A fiatal plébános ekkor ismerkedett meg alsórákosi Bedő Ilonával, a menekült székelyek egyikével, de hamarosan bevonult tábori lelkésznek Kolozsvárra, a Zápolya utcai hadi kórházba. Elbeszéléseiben azonban mind gyakrabban szerepel a megismert és megkedvelt leányi neve. 1919. szeptember 28-án pedig levelet írt gróf Mailáth Gusztáv Károly erdélyi püspöknek, amelyben bejelentette, hogy kilép a papi rendből.

Két hónappal később, november 29-én kötött házasságot az alsórákosi re-

formátus templomban szíve választottjával, Bedő Ilonával. Visszatérnek Kidébe, és Fülöp Mózes unitárius lelkésztől bérelnék házat. Kezdetben az ifjú férj egy rozoga malmot működtetve kereste a megélhetésre valót. A fiatalasszony három gyermeknek adott életet. Csaba 1920-ban, Réka 1922-ben Kidében, Ildikó pedig 1924-ben Kolozsváron látta meg a napvilágot.

Nyirő József erdélyi írói indulásának kezdete az esküvőt követő naptól, 1919. november 30-ától számítható. Ekkor jelent meg (Budapesten már ismert) *Aranykehely* című, kisregénynek is beillő, reprezentatív novellájának első része Sütő Nagy László hetilapjában, az *Erdélyi Szemlé*ben. A továbbiakban pályázati sikerek segítettek ismertségét, az erdélyi irodalmi életbe való beilleszkedését. 1920. október 16-án a marosvásárhelyi *Zord Idő* adta közre *Haldoklik a székely* című humoros elbeszélését, amellyel díjat nyert a félhavi szemle novellapályázatán. 1920. december 25-én Kolozsváron, a *Napkelet*ben jelent meg *Értelek, virág* című írása, amellyel megnyerte a *Keleti Ujság* és a *Napkelet* novellapályázatát. A Bartha Miklós alapította kolozsvári *Ellenzék* 1923-ban, karácsonyi számában közölte Nyirő József díjnyertes novelláját, a *Rapsóné rózsáját* a szombatosok kiűzetéséről, Énok és leánya, Eszter tragédiájáról.

A novellapályázatok nyertese 1921. január 1-jén felkereste a polgári radikális *Keleti Ujság* szerkesztőségét, ahol Weiss Sándor főszerkesztő, az igazgatótanács elnöke felvette belső munkatársnak a kolozsvári napilaphoz. Hétfvégén járt haza Kidébe, munkanapokon Erdély fővárosában György Dénes középiskolai tanár és előadóművész osztotta meg Nyirő Józseffel és dr. Orbán Elemérrel szerény bérelt szobáját. A kidei malmot 1923-ig, Válaszútra, majd Kolozsvárra költözésükig Bedő Ilona működtette. Kicsit előre szaladva: 1925. április 2-án a *Keleti Ujság* néhány, nagyobb önállóságra vágyó, elégedetlen munkatársa kivált a szerkesztőségből, és az ugyancsak kolozsvári *Ujsághoz* szerződött. Nyirő József, Szentimrei Jenő és a fiatal Kacsó Sándor a napilap újságíró munkatársa lett, Paál Árpád főszerkesztői, Zágoni István felelős szerkesztői megbízást kapott. Az *Ujság*ot 1926 decemberében vette meg az Országos Magyar Párt, majd 1927 augusztusában beolvasztotta az ugyancsak tulajdonába került *Keleti Ujság*ba. A fúzió eredményeképpen Nyirő így visszatért az időközben irányt váltott, az Országos Magyar Párt hivatalos lapjává vált *Keleti Ujsághoz*.

Nyirő József az erdélyi magyarság megmaradását szolgálva az irodalomszervezésből is szorgalmasan kivette a részét. 1921-ben Kós Károllyal, Paál Árpáddal, Szentimrei Jenővel és Zágoni Istvánnal összefogva megalapították a Kaláka Betéti Társaságot. Közös céljuk volt az 1921. november 13-án induló néplap, a *Vasárnap* megjelentetése, a Kós Károly vezette, rövid életű Erdélyi Néppárt működésének támogatása és a könyvkiadás.

Az *Erdélyi Szemle* jogutódjaként 1921-ben létrejött konzervatív irodalmi és művészeti folyóiratnak, a *Pásztortűznek* előbb Reményik Sándor lett a főszerkesztője, majd 1923 nyarától egy éven át Nyirő József. A húszas évek első felében a *Pásztortűz* volt az erdélyi magyar irodalmi élet legjelentősebb folyóirata. Nyirő szerkesztői munkássága túlmutat a transzszilván lokálpatriotizmus keretein. Felvidéki, kárpát-

aljai és délvidéki írók bevonásával a Kárpát-medencei magyar kisebbségek fórumává emelte a lapot.

1922-ben Benedek Elek is hazatelepült háromszéki szülőfalujába, Kisbaconba. Az Erdélyi Szépmíves Céh, a Helikon íróközösség és az *Erdélyi Helikon* folyóirat egymásra épülő hármasa elsősorban nemzedéki és kapcsolathálózati alapon szerveződött, így az idős mesemondót nem hívták maguk közé. Az idős Benedek Elek azonban mégsem szigetelődött el, ugyanis sikerült a székely írók számottevő csoportját maga köré gyűjtenie: Balázs Ferencet, Kacsó Sándort, Nyirő Józsefet, Sipos Domokost, Tamási Áront, Tompa Lászlót, Szentimrei Jenőt és további alkotótársait is. A székely írócsoport szeretett mesterük halálát követően úgynevezett székely közösségi szerződést kötöttek, azaz testvéri közösségbe tömörültek, és Benedek Elek szellemi örököseinek nyilvánították magukat. Kimondták, életük célja, hogy a székely nemzet megélhetéséért, szabadságáért, öntudatának megerősítéséért, sajátos kultúrájáért, a magyar köznyelvnél kifejezőbb és színesebb nyelvéért minden igazságos módon és eszközzel dolgozzanak és küzdjenek. Megfogadták, hogy életüket mindenkor alárendelik népük közösségi érdekeinek, és vallják, hogy a székelység az erdélyi magyarság alappillére. Kisebbségi koncepciójuk sarkalatos pontja a székely autonómia megteremtésének gondolata lett. A Kolozsváron 1929. október 31-én megfogalmazott dokumentumot Balázs Ferenc, Finta Zoltán, György Dénes, Jancsó Béla, Kacsó Sándor, Nyirő József, Szentimrei Jenő, Tamási Áron, Tompa László, Paál Árpád és Zágoni István írta alá – ők a Székely Népművelő Társaság előkészítő bizottságának tagjai.

Nyirő irodalomszervezői munkásságában talán a legjelentősebb tett, hogy 1924-ben Kós Károly, Kádár Imre, Ligeti Ernő, Paál Árpád és Zágoni István társaságában megalapította az Erdélyi Szépmíves Céhet, az erdőn túli táj magyarságának két évtizeden át eredményesen működő, tartalmas könyveivel, humánus szellemiségével, nemes patriotizmusával máig ható kiadóját. A Céh húsz év alatt közel százhetven könyvet jelentetett meg; előfizetők, könyvgyűjtők számára számozott, ex librisszel ellátott, nem ritkán illusztrált, reprezentatív, bibliofil változatban, illetve sokak számára hozzáférhető, olcsó, papírkötéses formában. A Céh alapításának tízéves évfordulója alkalmából indult – főleg az anyaország számára – a Révai Kiadóval együttműködve a harmadik változat, a barna vászonba kötött, Erdély címerével, az Erdélyi Szépmíves Céh emblémájával ékesített, jubileumi sorozat.

1924-ben a kolozsvári Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet gondozásában látott napvilágot első saját műve, egy elbeszéléskötet, a *Jézusfaragó ember*. A könyv megírása és megjelentetése úttörő vállalkozásnak számított. Féja Géza évekkel később, 1929-ben így fogalmazott: „Egyre jobban érzem; az Ady utáni idők legjelentősebb könyve a *Jézusfaragó ember*. Ha már kiadják itten az erdélyi termést, ezzel a könyvvel kellett volna kezdenünk. ez a könyv az Új-Erdély első üzenete. Ez a könyv indító és utat mutató munka.” Nyirő ebben a saját népéről vallott, mély meggyőződéssel: a Székéltársa még emlékező, a hun hagyományt őrző, küzdelmes történelmünk során a magyar szabadságért és a szülőföld védelmében vérét gyakorta hullató szé-

kely nép büszke fiairól fogalmazta balladás tömörségű elbeszéléseit. Ritka tájszavakat használt, a tájnyelv szemléletes fordulatait alkalmazta, ízes székely-magyar nyelven fogalmazott. Elbeszéléseiben békében megfért egymással a bécsi Pazmaneumban elmélyített katolikus hit, a panteista természetrajongás és az ősvallás emlékét őrző, székely hiedelemvilág legendáriuma. A címadó elbeszélésben a háború poklait megjárta székely szobrász a kereszthalál gyötrelmeit szenvedő, reményvesztett Krisztust faragja. A meg nem értett művész tragédiáját az okozza, hogy a gyöngédségre, szeretetre, megbocsátásra vágyó emberek visszariadnak a kínba torzuló korpusztól, a kínhalál naturalista, expresszionista ábrázolásától. 1937-ben Budapesten a százéves Nemzeti Színház mutatta be *Jézusfaragó ember* című drámáját.

1926-ban – számos íróársáéhoz hasonlóan – meghívót kapott Kemény János marosvécsi kastélyába, ahol július 16–18-ig részt vett a Helikon íróközösség megalakításában, majd évről évre megjelent a Marosvécsen megismétlődő írói összejöveteleken. Bekapcsolódott a tisztázó irodalmi vitákba, a szellemi építkezésbe. 1928-ban indult meg az íróközösség folyóirata, az *Erdélyi Helikon*, Áprily Lajos, Bánffy Miklós és Kós Károly szerkesztésében. Nyirő József 1930-tól 1939-ig lett külső munkatársa a folyóiratnak, rendszeresen publikált a színvonalas havi lapban.

Az Erdélyi Szépmíves Céh 1929 és 1939 között hét könyvet jelentet meg (egyik) alapítójától, Nyirő Józseftől. 1929-ben Kós Károly linómetszeteivel került az előfizetők asztalára és a könyvesboltokba a székely író első történelmi regénye, az idősebb Wesselényi Miklós ifjúkori kicsapongásait, későbbi jeles cselekedeteit, főúri virtusát és nemes patriotizmusát felidéző *A sibói bölény*. A fiatal főnemes érzelmi bigámiában él, sokáig nem tudja eldönteni, hogy feleségét, Cserey Helénát vagy régi kedvesét, Nemes Zsuzsannát szeresse. Hosszú vívódás után hitvese és családja mellett dönt. A regényben drámai ellentét feszül a Habsburg Birodalom egységesítésének, központosításának okán a magyar nyelv szabad használata és a regnálását szenvedő népek önazonosság-tudata ellen támadást indító II. József és az erdélyi szabadság és az anyanyelv védelmében fellépő Wesselényi Miklós között. A küzdelem győztese Wesselényi, és ez biztatást jelent a nyelvében, nemzeti kultúrájában, önazonosság-tudatában veszélyeztetett kisebbségi magyarság számára. *A sibói bölény* és az egy évtizeddel később megalkotott *Madéfalvi veszedelem* jól illeszkedik az erdélyi történelmi regény két háború közötti irodalmi divathullámába.

Nyirő József *Isten igájában* című műve 1930-ban jelent meg az *Erdélyi Szépmíves Céh* gondozásában. Úgy a kortársi kritikák, mint a későbbi értékelések szerint a Trianon utáni erdélyi magyar irodalom legkiválóbb regényeinek egyike ez a könyv. Önéletrajzi fogantatású munka, amelyben életének egy lezárult korszakával néz szembe a szerző. A teológiai tanulmányoktól a felszentelésig, majd az első misétől a világi pályára való térésig követhetjük az író elregényesített pályarajzát, önéletrajzi vallomását. A regény jól tükrözi megalkotója egykori kétségeit, önemésztő vívódásait. A felidézett érzelmi viharoktól maga a megformáltság is rapszodikussá válik. A könyv amolyan számvetés, szembenézés, amelyben szerzője saját maga és az olvasók számára igyekszik megkeresni, majd körüljárni az okot, amiért odahagyta a papi

pályát. Elsősorban azért írta meg regényét, hogy elvégezze ezt az önvizsgálatot. Nyirő József első gyóntatásának lélekbemarkoló élményére emlékezik az *Isten igájában* hatodik fejezetében. A fejezet egy részlete korábban *Gyónom a mindenható Istennek* címen, elbeszélésként jelent meg a *Nyugatban*, 1930. június 1-jén. Ugyanezt az írást Móricz Zsigmond beleszerkesztette a *Nyugat* kiadásában közreadott *Mai dekameron* című kötetbe is.

1931 júniusában Nyirő József kapcsolata meglazult a kolozsvári *Keleti Ujság*-gal. A napilap szerkesztőségének tagjából, szerkesztőjéből külső munkatárssá, vidéki tudósítónak vált. A felesége örökölte nyolc hold földön, Alsórákoson kezdett gazdálkodni, és innen küldi tudósításait a *Keleti Ujságnak*. 1933 októberében három gyermekük: Csaba, Réka és Ildikó taníttatása érdekében Székelyudvarhelyre költöztek, ott építkeznek. Rusztikus otthonukat az anyaváros szombatfalvi részén Toroczky Wigand Ede tervezte, a család a harmincas évek végéig lakott itt.

1933-ban Székelyudvarhelyen szerzői kiadásban jelent meg legismertebb regénye, az *Uz Bence* című pikareszk regénye. Új könyvével pajkosságban, góbéságban, sajátos székely humorban Tamási Áron *Ábeljével* kívánt versenyre kelni. A kritikusok, irodalomtörténészek az *Ábelt* máig többre értékelik, de ha a korabeli vagy akár a mai lelkes olvasókat megszavaztatnák, nem lehetne megjósolni az eredményt. Az *Uz Bence* édes-bús, kalandos történetei közül jó néhánynál elidőzhetnénk, hogy alaposan megismerjük ezt a jég hátán is megélő, csavaros eszű, székely legényt. Most egy régi könyvismertetés segítségével csupán egy fejezetre, a tizenegyedikre hívom fel a figyelmet. Zsoldos Jenő 1936-ban, a *Libanon* elnevezésű, zsidó tudományos és kritikai folyóirat július–augusztusi számában jelentette meg ma is figyelemre méltó recenzióját: „Az erdélyi magyar égbolt alá plántált tisztalelkű kópé még az irodalmi magyar-zsidó szembenállás hagyományos problémáját is a szív erejével oldja meg. [...] *Uz Bence* belső világának pillanatképekbe bontott rajzai között alig akad lélek-sajgatóbb és nagyszerűbb jelenet, mint *Uz Bence* és Róth Sámi találkozása.

Lélektanilag is finom, emberileg pedig éppenséggel megdöbbentő *Bence* muszáj-útonállása, kiúttalan dilemmája, belső küszködése, ahogyan fejszét emel a rozoga szekéren döcögő báránybőr-kereskedő zsidóra, ahogyan sápadt arccal, könnyező szemmel visszaadja a sovány erszényt, s kiszolgáltatja magát Róth Sáminak. Ezzel a hatásos hangulatütemmel kezdődik a jelenet további sorsa: *Bence* a zsidó jószágosan biztató szavára bevallja, hogy halott édesanyja szemfedőjére kellett volna a krajcár. Kezet fognak, kibékülnek, a zsidó elbúcsúzik; majd később, míg *Bence* fent jár a hegyormon, hogy sírt ásson anyjának, a zsidó sírva, Ó Adonájt... énekelve titkon odalopja a halott asszony virágravatalára a »fajin finom szemfedőt«. Ez a jelenet-komplexum olyan részlete a magyar prózairodalomnak, amelyhez hasonló lelki rajz, hangulati finomság, hatáskeltő művésziesség tekintetében nem sokat találni irodalmunk zsidó vonatkozású lapjain.”

1933-ban Dunaföldváron meghalt Nyirő Mihályné Incze Amália, a székely író édesanyja. (Anyja a húszas évek derekától Dunaföldváron élt a lányánál, Nyirő József nővérénél, Szász Ádámné Nyirő Amáliánál, aki a polgári leányiskolában ta-

nított. Nyirő lánytestvére pályáját – buzgó katolikus édesanyja szándékának engedve – apácaként kezdte.)

Ugyancsak 1933-ban, Kolozsváron, az Erdélyi Szépmíves Céh gondozásában, Gy. Szabó Béla drámai hatású fametszeteivel jelent meg Nyirő József új könyve, a *Kopjafák* tragikus hangvételű novellafüzére. Már a cím is sejteti, hogy a *Kopjafák* balladás szerkezetű, halálba forduló, gyászba boruló történetekből áll. Nyirő addig faggatja a székely temetőket, míg meg nem fejtí az ősi sírjelek alatt örök álmot alvó, mégis feltámadásra váró holtak titkát. Így szerez tudomást a halottvivő székelyről, aki halott asszonyát a nincstelenség kényszerének engedve éjnek idején, személyvonaton szállítja haza Kolozsvárról a Székelyföldre, a megdöbben utasok szánalmával, a kalauz szemrehányása ellenére. Így teljesül az elhunyt végakarata, aki immár otthon nyugodhat a falujában. Megtudhatjuk, hogy a vén Szabandi önszántából, szerettei beleegyezésével a kénes torjai büdösbarlangba megy meghalni, hogy családjá jobban élhessen, és az éhes szájakba több falat jusson. (Az előbb említettől alig különböző tragédiáról húsz évvel később Sánta Ferenc számol majd be *Sokan voltunk* című elbeszélésében. A japán Fukadzava Hichiro is hasonló szokást, társadalmi drámát tárt elénk 1956-ban fogant kisregényében, a *Zarándokénekekben*: a szegények elsegítik az öregeket a hegyek közé, meghalni.) A székely író mondanivalója emberi és egyetemes, először ő írta meg az említett világirodalmi témát.

1936-ban a korszak leghíresebb kolozsvári magyar könyvkiadója további két elbeszéléskötetet jelentetett meg a Kárpát-medencében egyre népszerűbb erdélyi írótól. Az év elején a *Székelyeket*, majd az esztendő vége felé a *Havasok könyve* természet ihlette, mesés történetét. Korábban Nyirő József így nyilatkozott Reményik Sándornak, a kisebbségi fájdalom költőjének: „Immár én is beteltem az emberrel, túl akarok menni rajta, valami mást akarok, többet, nagyobbat. Az egész természetet akarom beszéltetni. Meg akarom írni a székely Dzsungel könyvet, a *Havasok könyvét*.” Nyirő tehát rámutatott természetheroizmusának világirodalmi előzményére, Kiplingre. Az erdélyi tájábrázolás és természetleírás legendás novellafüzére Budapesten, a halinás Nyirő-sorozatot gondozó Révai Kiadónál bővített formában került kiadásra.

Drámai hatású, az igazság, a tisztesség és az erkölcsi rend érvényesülését mindennél fontosabbnak hirdeti a *Farkasok* című elbeszélés. Rab Péter havasi pásztor, elveszett borjának elrablóját az anyafarkasban véli felfedezni. A borjat hiába keresve, az anyafarkast vádolja, dühében ártatlan farkaskölyköknek oltja ki az életét. A havasi emberek kérlelhetetlen erkölcsi törvényét követve, Üdö Márton látóember megfellebbezhetetlen „ítéletéhez” igazodva, csak úgy vezekelheti le vétkét, ha nyájörző kutyáját hátrahagyva, fegyvertelenül küzd meg az anyafarkassal. Az emberfarkas és a természet farkasa véres küzdelem árán, a halálban békél meg egymással, így helyreáll a sérült erkölcsi rend.

A *Naptűzgyújtás* elbeszélése a nyugati kereszténység felvétele előtti, ősi magyar hitvilág Székelyföldön még a 20. században is továbbélő táltoshagyományát látatja, a különös rítus bemutatásával: a székelyek napfordulókora a rengetegben egy nyírfánál összegyűlnek. A nyírfának kilencfokú létrát támasztanak. Éjfélkor tüzet

gyűjtanak, és a legbátrabbak a létra kilencféle fából készült fokain a magasba hágnak, hogy ott a felső világgal kapcsolatot teremtsenek, talán még a jövőbe is betekintsenek, mint egykor a táltos. A novellára a néprajztudomány jeles kutatói is felfigyeltek, így Diószegi Vilmos 1958-ban idézte és ismertette *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben* című munkájában.

A Székelyek a szerző szigorú következetességgel megkomponált könyve, székely tárgyú elbeszéléseiből jól szerkesztett novellafüzére. Az ember és a táj összetartozását, szerves egységét, a székelyek természetközelségét, „őserejét” vetíti elénk a *Leánykérés a havason* novellája. Máskor a honszerelem, a bajlított szülőföld szeretete hatja át az írást.

A transzszilvánizmus, más szóval erdélyiség odahaza tartó, humanus eszméje Erdély népei, emberfajtái és vallási közösségei között keresi a békét, az egyensúlyt, hivatkozva a tordai országgyűlés 1568-as, Európában először megfogalmazott türelmi elvére.

Tamási Áron írói életművében a népfajok közötti testvériség kívánalma az *Erdélyi társaság* (későbbi címén *Közös kincs*) elbeszélésében fogalmazódik meg legmarkánsabban. A székely, a román és a szász legény a kocsmában a közös kincsen, a furulyán mindaddig szabadon szökteti a maga dallamát, amíg a hatalmat megtestesítő csendőr azt hagyja. Nyirő József elbeszélésében, az *Erdélyben* a türelmi elv és a gyakorlat vallási formában érvényesül. Egy székely falu határában személyében, vallásában és nemzetiségében azonosíthatatlan, ismeretlen halottat találnak. A kezdeti tanácstalanság után a hagyományos erdélyi szabadelvűség érvényesül, a katolikus, a református és az unitárius lelkész együtt búcsúztatja az elhunytat. Végtisztességnek nincs helye a türelmetlenségnek.

Gaál Gábor, a kolozsvári *Korunk* baloldali, sőt marxista főszerkesztője 1937-ben a *Metamorphosis Transilvaniae* című antológiában közreadott tanulmányában megbíráltta a transzszilvanista írókat, mintha azok csak Erdélyről írnának, megfedkezve a Regátba, az ókirályságba kirajzott magyarokról. Úgy látszik Gaál Gábor és köre nem találkozott Domokos Pál Péter moldvai gyűjtőmunkájával, Lakatos Demeter csángó strófaival, Kacsó Sándor regényével, a *Vakvágányon*nal, Szemlér Ferenc *Más csillagon* című, bukaresti egyetemi éveit bemutató önéletrajzi vallomásával és Nyirő József elbeszélésével, a *Baj-postá*val. Az utóbbiban ugyanis a székely író éppen a román fővárosba sodródott nincstelen magyar álláskeresőkről ad hírt, olyanokról, akik munka híján a Mihai Viteazul lovas szobra körül tengődnek. Olykor hírvivőt küldenek haza, Erdélybe, a Székelyföldre, amolyan „baj-postát”. Hiszen hálátlan feladat gyász hírt vinni az elhunyt édesanyjának, aki fia jobb sorsáról, pénzes állásáról, sikereiről szeretne hallani. A *Baj-posta* Nyirő József legkiválóbb elbeszélései közé tartozik. A szerző két novelláskötetében is olvasható (*Jézusfaragó ember*, *Székelyek*).

A harmincas évek derekán a román állam diktatórikus módon, cenzúrával és bírói úton, koncepciók perekkorlátozta a magyar írók és tudósok alkotói szabadságát. 1935 nyarán hadbíróóság elé állították Daday Loránd író, ismert írói néven Székely Mózes, *Csütörtök* című, Budapesten megjelent regénye miatt. A vád

államellenes izgatás, irredentizmus volt. Roska Márton régészprofesszort *A történeti Erdély* című könyvben (szerkesztő: Asztalos Miklós) megjelent ősrégészeti tanulmányai ürügyén perbe fogták államellenes izgatás és revizionista magatartás vádjával. 1935-ben, amikor Budapesten a Révai kiadta Nyirő József *Az én népem* című regényét, Romániában sajtótámadások indultak a szerző ellen, állítván, hogy kigúnyolja a román államot. A mesterségesen gerjesztett vihar elültével a vitatott könyv mégiscsak megjelent Kolozsváron is, az Erdélyi Szépmíves Céh jubileumi sorozatának XVIII. köteteként.

Nyirő József regényével kétségtelenül megfelel Berde Mária 1929-ben megfogalmazott követelményének: az írónak legyen mersze „vallani és vállalni”, ne meneküljön történelmi példázatokba, metaforákba, hanem a saját korát minden áttétel nélkül ábrázolva, nyíltan, egyenesen beszéljen. A regény fő alakja Botár Béla református lelkész, akit a hit védelmében és a magyar megmaradás érdekében végzett önzetlen szolgálata miatt meghurcolnak. A novellákra épülő, feszes szerkezetűnek nem mondható, kisebbségi tárgyú regényben az erdélyi nemzetrészt számos nyomasztó gondját, sorskérdését érinti az író, az iskolabezárásoktól a Magyarországon szerzett diplomák ratifikálásának megtagadásáig. Sala Dani székely diák tragédiáját az okozza, hogy nem képes megtanulni románul. Magyarországra hiába vágyik, nem fogadják be, visszatoloncolják. A Kárpátokon túli, óromán világban önkezével vet véget életének. Nyirőnek van szava, jó szava az útlevelétől megfosztott, hontalanná tett cigányról is, és Sámiról, a zsidó kereskedőről, aki a nem e világból való, szeretetre építő, református lelkésznek önzetlenül ajánl segítséget. A hitét és magyarságát megtagadó, két nemzet megvetését szenvedő, renegát tanító végül eklézsiát követ, hogy visszatérhessen elhagyott gyülekezetébe, sorsverte nemzettársai közé. A székely falu népe rádöbben magáraulaltságára, és ennek megfelelően cselekszik. Az öreg Sala Dénes telket, házhelyet ajánl fel, hogy azon a faluközösség kalákában felépíthesse az új, magyar nyelvű felekezeti iskolát.

1938 novemberében, Budapesten mutatták be az *Uz Bence*-filmet, Jávor Pállal a főszerepben. Üdö Mártont, a havasok vénséges vén látóemberét a Nagyajtáról elszármazott Bihari József játszotta. Csicses Mózsit, a minden hájjal megkent székely góbét a kolozsvári Tompa Pufi alakította. Az anyaországi színművészek helyes székely kiejtésére Debreczeni László ügyelt. Hunyady Sándor ilyennek látta a filmet: „Valóságos tündérmese mókusaival, őzeivel és szelíd medvéjével, »aki« egyike a legjobb színészeknek, pedig valószínűleg nagyon kevés gázsit kapott... Az, hogy egy tiszta szerelmi történet is van a képen a magyar fiú és a román lány között, szinte ráadás. A film főhőse maga Erdély, zúgó fenyveseivel és ezer év viharában edzett, furfangos népével.”

Nyirő József 1939. február 6-án a kolozsvári *Keleti Ujság* redakciójában átvette Szász Endrétől (Szász Endre festőművész édesapjától) a felelős szerkesztői posztot. A lap-szerkesztés embert próbáló munkája azonban Székelyudvarhelyről nem volt elvégezhető, így a Nyirő család – a három gyermek taníttatásának jobb lehetőségeit is figyelembe véve – Erdély fővárosába, Kolozsvárra költözött. A *Keleti Ujság* bő év-

tizeden át az Országos Magyar Párt lapja volt, de Romániában a királyi diktatúra bevezetését követően, 1938 tavaszán egy tollvonással, egy rendelet törvénnyel betiltották a pártokat és az egyesületeket. A székely író ténylegesen 1941 karácsonyáig szerkesztette a napilapot.

1939-ben jelent meg az Erdélyi Szépmíves Céhnel Nyirő József *Madéfalvi veszedelem* című történelmi regénye a székely határőrség Bécsből erőltetett erőszakos szervezéséről és a Mária Terézia „felvilágosult” uralkodása idején, 1764. január 7-én bekövetkezett véres tragédiáról, a négyszáznál több áldozatot követelő siculicidiumról. Az erdélyi író alaposan ismerte a korabeli forrásokat és a visszaemlékezéseket, Halmágyi István, Heidendorfi Conrad Mihály és Rettegi György emlékiratát, tanulmányozta Szádeczky Kardoss Lajos *A székely határőrség szervezése* című történettudományi monográfiáját is, így felkészülten és hitelesen írta meg a székely Mohács történetét. A kritikusok kollektív regényként emlegették Nyirő könyvét, mert az ellenállásnak a történelemben és a megjelenítésben nincsenek vezérei, nem áll új Dózsa az ellenszegülők élén, a tragédiába torkolló eseménysor hőse maga *a nép*. A regény abban az időben keletkezett, amikor a transzszilván álom szertefoszlani látszott. A harmincas évek második felében – a helikoni íróközösség kívánalmával ellentétben – Erdély népei nem egymás felé tájékozódtak, hanem anyaországi nemzettársaikra tekintettek, tőlük várták a sorsuk jobbra fordulását.

A madéfalvi vérengzés nem illik az erdélyiség példatárába. 1762–1764-ben nemcsak az uralkodó és az erdélyi magyar urak, hanem a székelyek és a szászok között is érdekellentét feszült. Ez alkalmat adott Nyirőnek a téma aktualizálására. Az egykori Habsburg Birodalom németesítő törekvéseit bírálva visszautasítja saját korának birodalmi gondolatát, a német birodalom totális nemzetiszocialista eszméit. Emlékezzünk vissza Bruckenthal kancellár beiktatására, amit nem kevés ellenszenvvel és némi anakronizmussal úgy írt le Nyirő József, mintha a náci Németország keretei között történe. Az ünnepi ceremónián ütemesen hangzott fel a „Heil! Heil! Heil!”. Szakáts László már 1939 augusztusában felfigyelt erre a jelenségre, és megírta a *Napkeletben*: „Félelmetesen időszerű írás. Ezt az időszerűséget a művész sehol nem erőszakolja, ám a bölcsnek elég a tények rögzítése és az események csoportosítása. Nagyszébenben a Grosser Ringen remegnek az ablakok a tömeg »Heil! Heil!« kiáltásától, a csíki hegyek apró kunyhóiban szorongó székely szemek figyelik a vészes és fojtott éjszakát. »Mi lesz velünk?«. Ha igaz az, hogy a magyar történelmi regénynek hivatása és küldetése van, akkor Nyirő József regénye kétszeresen igaz könyv.” Lőkös István irodalomtörténész 1990 áprilisában, a debreceni *Erdélyi Tükörben* megjelent recenziójában megerősítette Szakáts László egykori megállapításait.

Az 1940 márciusában a magyar fővárosban, a Nemzeti Színházban bemutatott Nyirő-darab, az *Új Haza* a *Madéfalvi veszedelem* regényében felidézett történelmi tragédia színpadi továbbgondolása. Azokról szól, akik a szörnyű népiirtást túlélve Moldvában és Bukovinában kerestek menedéket. Az író végkövetkeztetése szerint nincs új haza, csak a régi.

1940 nyarán, a II. bécsi döntést megelőző várakozás feszültségteli hónapjaiban Nyirő József vezércikkeit hiába keressük lapjában, a kolozsvári *Keleti Ujság*ban. Inkább nem szólt, ha a cenzúra egyre gyakoribb beavatkozása, tiltása miatt, kézirat-csonkítása okán legjobb meggyőződése szerint, szabadon nem fejtheti ki véleményét. A jelenlét más módját választotta. Az 1933 óta ismert, nagy sikerű pikareszkjét hívja segítségül. A *Keleti Ujság* 1940. június 14-i számában olvasható ugyanis ez a hirdetés: „Ha lapunk holnapi számát megvásárolja, ingyen kapja meg Nyirő József *Uz Bence* című regényének első füzetét.” A ponyva formában kiadott, olcsó, de tartalmas füzetek összesen tizennégy alkalommal jelennek meg a Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet gondozásában, az első ingyenes mutatványszámot követően négyfilléres áron. Mire az utolsó füzet megjelent, Bécsben döntöttek a magyar érdekek mellett...

1940. szeptember 11-én vonultak be Horthy Miklós katonái Kolozsvárra. Nyirő József a *Keleti Ujság* vezércikkében *Végre!* felkiáltással indította ünnepi köszöntőjét. „A huszonkét év óta várva várt nap végre felvirradt fölöttünk. A magyar honvédség ma újra birtokba veszi Erdély fővárosát, Kolozsvárt. A világtörténelem egyik legnagyobb igazságtalansága legalább részben megkapja jóvátételét. Kétmillió megalázott ember hite, kitartása, áldozata, felsorolhatatlan sok szenvedése végre elnyerte jutalmát.”

1940. október 24-én Kolozsváron ünnepélyesen megnyílt a régi helyére visszatért Ferenc József Tudományegyetem. A megnyitó napján, a Mátyás Király-diákház Corvin-termében Horthy Miklós kormányzó úr magas kitüntetéssel, Corvin-koszorút nyújtott át Kemény Jánosnak, Kós Károlynak, Nyirő Józsefnek, Tamási Áronnak és másoknak. Nyirő József a *Keleti Ujság* hasábjain vezércikkben méltatja az országgyarapító politikusokat: nagybányai Horthy Miklós kormányzó urat és gróf Teleki Pál miniszterelnök urat.

Innentől újult erővel vett részt Észak-Erdély és Székelyföld szellemi és politikai életében. 1941-ben elsősorban az ő nevéhez köthető az Erdélyi Párt kolozsvári tagozatának megszervezése. 1941. február 3-án Nyirő Józsefet választották meg a tagozat elnökének. Formálisan 1942 nyaráig ő a *Keleti Ujság* felelős szerkesztője, de valójában csak 1941 decemberének végéig szerkesztette a napilapot.

1942 első hónapjaitól már a Kárpát-medence fővárosához, Budapesthez kötötte a köteleesség. 1942. február 24-től Bárdossy László miniszterelnök indítványára behívott képviselő a magyar Parlamentben, a képviselőházban. Családjával a székesfővárosba költözött, Budán, a Szilágyi Erzsébet fasor 36. szám alatt laktak.

A kisebbségi lét mostoha körülményei között pontosan érezte, hogy szépirodalmi alkotásaival miként szólítsa meg olvasóit. A II. bécsi döntés után íróként (átmenetileg) elbizonytalanodott, kereste a hangját a megváltozott történelmi időben. Időleges alkotói válsága nyilván összefügghet fokozott társadalmi aktivitásával is. 1941-ben készült el életműve talán leghaloványabb regényével, a *Halhatatlan élettel*. De még ennek a népieskedésbe hajló faluregénynek is van néhány figyelemre méltó fejezete és érvényes mondanivalója: az egyén elveszhet, de a közösség megmarad.

Ekkoriban sokat utazott, az akkori Magyarország kulturális diplomáciai törekvéseivel összhangban Belgrádban, Szófiában, Bécsben és a német városokban szerepel irodalmi esteken. 1941 és 1942 őszén Goethe városában, Weimarban részt vett a Német Birodalom érdekkörébe tartozó Európa íróinak találkozásán. A második alkalommal Szabó Lőrinc is vele tartott.

1942. augusztus 20-tól, Szent István napjától 1943. április 23-ig a *Magyar Erő* című, hadi eseményekről tudósító, képes hetilap felelős szerkesztője lett. A háborús hetilapot Kállay Miklós miniszterelnöksége idején, a hozzá közel álló, mértékadó hivatalos körök a Rajniss Ferenc szerkesztette, erősen németbarát és náci szimpatizáns *Magyar Futárral* szemben, annak ellensúlyozására hozták létre. Nyirő József itt közölt cikkei közül a beköszöntő mellett figyelemre méltó a Horthy István kormányzó-helyettest elsirató, *Göröngyhullás* című nekrológ. De a *Magyar Erő*ben jó néhány novellát is olvashatunk tőle. (Ezek a szépprózai írások összegyűjtve, további elbeszélésekkel kiegészítve 1943-ban jelentek meg *Az elszántak* című Nyirő-kötetben.) Korábbi novelláskötetéhez képest a változás abban mutatkozik, hogy a székely szerző az idegen elnyomó hatalom szorításából szabadulva, minden áttétel vagy jó-tékony balladai homály mellőzésével, keserűbben és a korábnál is szókimondóbb keménységgel, elszántsággal, pengeéles egyenes beszéddel panaszolja a huszonkét évnyi kisebbségi lét gyötrelmeit.

Nyirő elég hamar kikeveredett a II. bécsi döntést követő, a *Halhatatlan élet* megírásakor megmutatkozó írói elbizonytalanodásból és alkotói válságból. Két csíksomlyói búcsú között, 1942 pünkösdjére készült el Nyirő József és Szóts István filmtörténeti jelentőségű, nagy filmje, az *Emberek a havason*. A forgatókönyv a *Jézusfaragó ember*, a *Kopjafák* és a *Havasok* könyve legszebb elbeszéléseiből készült. A dél-erdélyi, Hunyad megyei Szóts István, a film rendezője 1940 őszén honvédtisztként érkezett haza a visszatérő Észak-Erdélybe. A közös munka szándékával Kolozsváron kereste fel Nyirő Józsefet. A forgatásnak szinte egyáltalán nem volt anyagi fedezete. Szóts István 5000 pengős kölcsönt vett fel, abból finanszírozta a műtermi és a helyszíni felvételeket. Két operatőrrel dolgozott: Fekete Ferencsel és Makay Árpáddal. A szereplők neve is említést érdemel: Szellay Alice, Görbe János, Bihari József, Maklár Zoltán színművészek és Ferenczi Péterke, gyergyóújfalusi székely gyermek. Végül a film befejezéséhez szükséges összeget a Hunnia Filmgyár biztosította. A mostoha körülmények között készült alkotás 1942 őszén a Velencei Biennalén nagydíjat kapott. Az *Emberek a havason* a magyar filmművészet csúcsteljesítményei közé tartozik, európai hírű remekmű, amely a bemutatását követően nagy hatással volt az olasz neorealista törekvésekre is.

1944. június első hetében a front közeledte és a nem sokkal korábbi bombázások ellenére megtartották a kolozsvári könyvnapokat. A korabeli beszámolók szerint Erdély fővárosában, a könyv háromnapos ünnepén László Gyula *A honfoglaló magyar nép élete* című történelemtudományi, régészeti munkájának és Nyirő József *Néma küzdelem* című regényének volt a legnagyobb és legzajosabb sikere, ebből a két könyvből vásároltak legtöbbet az érdeklődők.

A székely író irodalmi munkásságában ez a hatalmas mezőségi regény az új csúcspont. A *Néma küzdelem* megmutatta a szerző képességét a megújulásra. Elmaradt a keleti pompa, a díszes, virágos beszéd, a népiség vitézkötéses, vasárnapi változata. Az író tudatosan eszköztelen, amikor a mezőségi lét keserveiről, az itt élő népek néma küzdelméről, a szórványsorsról és a magyar nyelvszigetek sülyedéséről beszél. A románság 150 bank és két egyház (görög katolikus és görögkeleti) segítségével terjeszkedik, felvásárolja az erdélyi földet, és mindent megtesz a magyar szórványok beolvasztása érdekében. Véreink csak úgy juthatnak földhöz, ha a pópák agitációjának engedve hitehagyottá válnak. A történelmi Magyarország liberális politikájának nagy kudarca a magyar föld gazdát cserélt. Nyirő József döbbenetes erejű regénye, társadalomrajza Trianon előzményeiről szól, ahogy ez utóbbi műfaji besorolást Böződi György és Beke György meghatározta.

A székely író 1944 augusztusától 1944 decemberéig a *Magyar Ünnepek* című képes színházi és irodalmi hetilap főmunkatársa lett, Erdélyi József és Mécs László társaságában. Az újság kiadója Vörösváry István, aki később Torontóban, az emigrációban Fáy Ferenc, Habsburg Ottó, Horthy Miklós, Márai Sándor, Mindszenty József és Wass Albert könyveit jelentette meg. A képes hetilapnak rangos szerzőgárdája volt: Asztalos Miklós történész, Pusztai Sándor, Sinka István, Szabédi László, Szabó Dezső, Szombathy Viktor, Tatay Sándor és Weöres Sándor publikált a *Magyar Ünnepek*ben. Nyirő József itt megjelent elbeszélései többnyire egyidejű háborús élményeit tükrözik.

Szembe kell nézni a Nyirőt ért legfontosabb váddal: antiszemitizmussal is. Irodalmi munkásságában és publicisztikai írásában rasszista, antiszemita kirohanásokat, előítéletes szövegrészeket azonban nem találunk. „Pozitív” zsidózásra, azaz arra, hogy jó szívet, szeretettel írt a „választott népről”, az *Uz Bencében* és *Az én népem* című regény III. fejezetében – ahogy arra már utaltunk – viszont van példa.

Politikai szereplőként, országgyűlési képviselőként öt parlamenti beszédét átvezetve az derül ki, hogy mindössze egyben érintette a zsidókérdést. Ez a felszólalás 1942. november 20-án hangzott el a képviselőházban. A napirendnek megfelelően a nemzetnevelésről beszélt. Egy bekezdésben azonban eltért a tárgytól. Nem néppel vagy vallási közösséggel, hanem egyfajta *felfogással, szellemiséggel* vitatkozik: „Ennek a felfogásnak, ennek a levitézlett zsidó hagyatékának, ami sok jóhiszemű magyart is megfertőzött köztünk, ennek a burkolt propagandának a magyar életből is el kell tűnnie. Nincs szükségünk olyan szellemiségre, amely ellenségeink céljait mozditja elő.” Kétségtelen, ezt a differenciálatlan kijelentést a politikus tette. Az ismertett művek azonban tanúsítják, hogy az író a politikustól eltérően, másképpen nyilvánult meg.

A Szálasi-kormány 1944. november 9-én elfogadott XI. törvénye értelmében az országgyűlés mindkét háza a kormányhivatalokkal együtt Sopronba költözött. Így az 1939. június 14-ére összehívott országgyűléssel folyamatos csonka parlament 1944. december 1-jétől 1945. március 28-ig csorbult legitimitással, korlátozott jogkörrel és ideiglenes jelleggel Sopronban, a városházán tartotta üléseit.

Nyirő József mint országgyűlési képviselő az Erdélyi Párt és a Törvényhozók Nemzeti Szövetsége 16 tagú állandó bizottságának tagjaként vett részt a képviselőház munkájában. 1945. január 14-én felszólalt a képviselőházban, így szorgalmazta Budapest védelmének megerősítését. Ha azt gondolta, hogy az oroszok a magyar fővárosnál megállíthatók, úgy vélekedésében benne lehet a katonai erőviszonyok nem kellő ismerete, valamint nem kevés, jóhiszemű naivitás.

1945. március 28-án két minisztérium és a parlament vasúti szerelvénye – rajta a székely író-képviselő és felesége, Bedő Ilona – az üszkös, romos Sopron pályaudvaráról gördült ki a hontalanságba. Végcélját a bajorországi Freyburgban érte el. Nyirő József és hitvese – a menekülő képviselők egyik csoportjával – innen az osztórák, német és cseh határ találkozásához közeli bajor faluba, Wollabergbe került. 1946 őszén Waldkirchenben kaptak lakást. Nyirő József feladatokat és tisztségeket vállalt az 1945-ös emigráció (önmeghatározásuk szerint nemzeti emigráció) szellemi és politikai életében. 1947. augusztus 20-án Altöttingben, a Guttenberg-kastélyban összeültek az 1939-ben megválasztott (vagy később behívott), nyugaton élő országgyűlési képviselők, a felsőházi tagokkal együtt ötvenhatan. Az emigráns országgyűlés vitéz Kisbarnaki Farkas Ferenc vezérezredest bízta meg: alakítson kormányt. A megalakult emigráns kormány nemzetnevelési minisztere Nyirő József lett. Ő és miniszter-társa, Máté Imre kapták a feladatot, hogy tájékoztassák Horthy Miklós kormányzót a közjogi aktusról. Az erről szóló levelüket 1947 decemberében a kormányzó menyé, Horthy Istvánné Edelsheim Ilona vette át.

1948 júniusában, Münchenben létre jött a Magyar Újságírók Külföldi Egyesülete. Az elnöki tisztelet Nyirő József töltötte be 1951-ben benyújtott lemondásáig. A székely szerzőt a mezősegi Wass Albert gróf követte az elnöki poszton. Nyirő József 1949 januárjában aláírta az emigráns írók Mindszenty József hercegprímás letartóztatása ellen tiltakozó nyilatkozatát, amelyet a nagyvilág íróársadalmához intéztek. A protestálók között találjuk mások mellett Bakó Elemért, Flórián Tibort, Horváth Bélát, Kannás Alajost, Kerecsendi Kiss Mártont, Ölvedi Jánost, Rónai Zoltánt, Wass Albertet és Zathureczky Gyulát.

Nyirő a negyvenes évek végétől folytatta jó évtizeddel korábban már sikerre vitt drámaírói munkásságát is. A Jézus-dráma, *A Megfeszített* először 1948-ban jelent meg Passauban, a *Bujdosó Szemle* kiadásában. Keresztelő Szent Jánosról fogalmazott színműve, *A Próféta* 1949. január 26-ra készült el, Waldkirchenben. A harmadik színdarab, a *Fonó a székelyeknél* a nagy erdélyi író utolsó alkotásai közé tartozik, a dél-amerikai *Kárpát* folyóirat érdeme a közzététel.

1950-ben a székely író és felesége Madridba költözött. Letelepedésük előkészítője Vaszary János, az önzetlen barát és író társ. Itt Nyirő a Spanyol Nemzeti Rádió magyar adásának munkatársa lett. Mivel a heti két-három rádiós jegyzet nem igényelt rendszeres madridi tartózkodást, így kiköltöztek El Escorialba. A pikareszk műfajban maradandót alkotó író Spanyolországba érkezésükről *Első lépések Cervantes földjén* című cikkében számolt be, a párizsi *Ahogy lehet* folyóiratban. Szépek tartja a spanyol fővárost, dallamosnak a nyelvet, és kedvesnek, rokonszenvesnek a

spanyol embereket, akik együtt éreznek a menekültekkel. Feleségével nehezen tanulják a nyelvet, de hisznek a szavak nélküli mosolydiplomácia hatékonyságában.

Vaszary János tudósított arról, hogy milyen volt Nyirő József escoriali otthona a kolostor alatt, a hegyoldalban. „A Spanyolországba elvetődött magyarok úgy zarándokoltak Escorialba, mint az igazhitű muzulmánok Mekkába. De a távoli világrészek bujdosói is felkeresték leveleikkel, hogy közöljék vele örömeiket, bánataikat. Ő volt a magyar emigráció szíve és agya. De a körülötte élő spanyolokat is bevonta bűvkörébe. Sohasem találtam egyedül, ha betoppantam hozzá” – fogalmazott Vaszary a *Tubák csodálatos élete* című művében.

Új regénye, *A zöld csillag* (1950) és naplószerű, társadalomrajznak is beillő önéletrajzi könyve, az *Íme, az emberek!* (1951) Madridban jelent meg, szerzői kiadásban. A két könyv terjesztésében a Buenos Aires-i Kárpát Kiadó vállalt oroszánrészt, egyes források szerint a kiadáshoz is köze volt.

Rónai Zoltán helyesen mutatott rá, hogy a két könyv nem a keletkezés sorrendjében került nyomdába. Nyilvánvaló, hogy az emigráns író előbb alkotta meg az *Íme, az emberek!*-et, és később *A zöld csillagot*, mert az utóbbi jóval oldottabb történet, ami arra enged következtetni, hogy az események és a megírás között több idő telt el. *A zöld csillag* menekülttáborban, bujdosók között játszódó szerelmi történet. A két fiatal: Tarján Éva és Saly Pali a menekültélet nem éppen idilli körülményei között találják egymásra. Bölön Ferenc, az író elregényesített alakja kezdettől segíti a fiatalok egybekelését, fogadott fia számára megkéri a leányt. Tele János, a látóember igyekszik megakadályozni a frigyét, hogy megóvja a megrázkódtatástól Évát, mert a halált jelentő zöld csillagot véli felfedezni a völegény szemében. A fiatal fiú erős szerevezete legyűri a súlyos kórt, így az esküvő elől elhárul az akadály.

Az *Íme, az emberek!* az 1945-ös emigráció bujdosásának, a menekülttábori lét megpróbáltatásainak hű képe. Valóságirodalom, szociografikus alkotás. A hontalanná vált író belső vívódásairól, kétségeiről és reményéről, emigráns társaival vállalt sorsközösségéről vagy éppen vitáiról sokat elárul. Otthon maradt szeretteivel sokáig nincsen kapcsolata, unokáit nem ismerheti meg. A megszállt, újra felszabdalt Magyarorszáért vérzik a szíve, miközben a világeseményeket is figyelemmel követi. A könyv egyfajta szembenézés a múlttal, különös tekintettel a 40. fejezetre.

Nyirő a nürnbergi per sajtójából értesült a náci szörnyű kegyetlenkedéseiről, az ipari méretű népirtásról, Auschwitzról. Döbbenettel, iszonyattal vett tudomást a feldolgozhatatlan gáztettekről, az esztelen kínzásokról, a tömeges akasztásokról, a legyilkolt csecsemőkről, a gyermekeken végzett kegyetlen kísérletekről, a gázkamrákról és a krematóriumokról. Kénytelen elhinni, hogy „[...] a csecsemőket egyszerűen kitepték anyjuk kezéből, és élve dobták a tűzkazánokba. Sikoltásuk betöltötte a táborot, és volt nap, hogy a krematórium előtti téren ezer üres gyermekkosci állott.” Hiába dobta el az újságot, továbbra is maga előtt látta a legyilkoltak tömegét.

Az emigráns Nyirő politikai gondolkodása a nyugaton fogalmazott újságcikkeiből a *Mi az igazság Erdély esetében?* című, 1952-ben írt, halála után közreadott röpiratából ismerhető meg. 1950-ben, a párizsi *Ahogy lehet* hasábjain levélben szállt

vitába Ménfőcsanakai könyvismertető cikkével. Levelében védelembe vette a Trianon előtti Magyarország nemzetiségi politikáját, sokkal emberségesebbnek tartva azt az utódállamok nemzeti türelmetlenségénél, amely a magyar kisebbségeket létében veszélyeztette. A székelység írója a *Mi az igazság Erdély esetében?* című nemzetpolitikai tanulmányát a nyugati világ tájékoztatására és megnyerésére fogalmazta. Kifejtette, hogy a civilizált nagyhatalmaknak be kell látniuk tévedésüket a Kárpát-medencét és Erdélyt tekintve, mert a status quo igazságtalan és tarthatatlan. A szabad világ érdekeit a trianoni és a párizsi diktátumok fenntartásánál jobban szolgálná az önálló Erdély, a megosztott Erdély vagy az anyaországhoz visszacsatolt Erdély státusza. A szovjet bolsevizmussal és a pánszlávizmussal szemben ugyanis erős Magyarországra van szükség, ez a nyugati demokráciák érdeke is – érvelt.

Az 1946 májusában megszervezett Magyar Szabadság Mozgalom első embere, elnöke Kisbarnaki Farkas Ferenc volt. 1952 decemberében a harminckét országban működő szervezet társelnökeivé Nyirő József író, Liptay Lajos volt felsőházi tagot és Justy Emil vezérezredest választották.

Ugyancsak 1952-ben, Clevelandben, Szász Béla történész kezdeményezésére jött létre a Kossuth Könyvkiadó. A kiadó első elnöke Nyirő József, későbbi elnöke Wass Albert lett. (Bár a székely író sohasem járt Amerikában.)

Utolsó életszakaszában sem tért vissza a papi pályára, hanem mindvégig jobban-rosszban osztozott hitese társával, Bedő Ilonával. A Pohárnok Jenő által fogalmazott nekrológ szerint az anyaszentegyház levette Nyirő József válláról az életem hordozott terhet. 1953-ban felmentette, és házasságát egyházi szempontból elismerte törvényes házasságnak. Hasonló szellemben tudósítottak az emigráns lapok újságírói: „Nyirő József a nyár folyamán megkapta a pápai felmentést, melynek értelmében a töredelem és a szentáldozás szentségéhez, valamint a halotti szentségekhez járulhatott, melyeket lelkipásztora, P. Juhász Vince O. F. M. szolgáltatott számára és ő részesítette lelki vigaszban betegsége utolsó és fájdalmas időszakában.” (*Új Hungária*, 1953. 29. sz.)

Az *Íme, az emberek!* utolsó fejezeteiben önmaga számolt be romló egészségi állapotáról, majd 1952 decemberében a Magyar Szabadság Mozgalom társelnökségét már betegem vállalta el. Életének utolsó nyolc hónapjában elhatalmasodott rajta a kór. Lába dagadt, szíve ki-kihagyott, tüdejével is baj volt: kapkodva tudta csak szedni a levegőt. Betegségéről és a halállal vívott küzdelméről maga számolt be a *Küzdelem a halállal* című végső számvetésében, utolsó imájában. Nem magáért, hanem feleségéért és árva magyar nemzetéért aggódik. Isten áldását kéri szeretteire, barátaira és a sokat szenvedett magyar nemzetre.

1953. október 16-án a Fennvalóval és egyházával megbékélve, szentségekkel megerősítve hunyt el Madridban, a klinika rákosztályán. Október 17-én, a spanyol fővárosban, a Magyar Királyi Követségen ravatalozták fel.

Október 18-án, a temetési szertartás, majd beszentelés után a követség első embere, Marosy Ferenc rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter mondott fő-

lötte gyászbeszédet: „Amerre magyarok vannak a világon, ameddig a magyar szellem költői sugárzása elér, Nyirő József neve fogalom marad irodalmunkban.”

Francisco Garcia Gomez a Spanyol Nemzeti Rádió nevében búcsúztatta az író.

Nyirő Józsefet fekete díszmagyarban ravatalozták fel, koporsóját a sírba tételig az angyalos, szentkoronás címeres, nemzeti színű trikolor borította.

Az író az Almudena temető fali sírkamrájában (nicho) helyezték nyugalomba. 1967 novemberétől 2012 májusáig Vaszary János sírja mellett, szürke gránit sírkő alatt, dízsírhelyen háborítatlanul nyugodott a székelly apostol.

A hamvak hazahozatala óta több év telt el – de ő mindmáig temetetlen. Sokan várják a végakarata szerinti, székellyudvarhelyi újratemetést.

Norman ROCKWELL (1882–1971)

Nemrégiben Lengyelországban, Krakkóban (a Spielberg Schindler-filmjéből ismert egykori zománcgyár ma múzeumi épületében) nemzetközi tudományos konferenciát rendeztek, mely a Kelet-Közép-Európa államaiban élt német kisebbségek politikai magatartását vizsgálta a két világháború közötti és a II. világháború alatti időszakban. Az előadók alapvetően egyetértést feltételeztek arról, hogy az 1918 végétől a letűnt német és osztrák-magyar birodalmakat felváltó utódállamok németajkú állampolgárai alapvetően szeparatista törekvéseket hordozó, agresszív kisebbségek voltak, azaz „tüskék a köröm alatt” az újonnan megszülető alakulatok államnemzetei szemében.

Aligha illeszkedett ebbe a narratívába, épp ezért nem egy homlok ráncolódott össze, amikor a magyar előadó – e sorok írója – e vélekedést cáfolni igyekezett, felhívva a hallgatóság figyelmét arra, hogy a magyar állam német kisebbsége *soha nem táplált elszakadási terveket*. Így volt ez a Kárpát-medencét kitöltő történeti Magyarország idején is: ugyan kihez, melyik szomszédunkhoz szakadtak volna el? Arról nem is beszélve, hogy az amúgy is heterogén és szétszórt nagy-magyarországi német településterületek csakis együtt, egy közös állam keretein belül lehettek képesek védekezni az asszimiláció veszélyével szemben, egymást hatékonyan segítve.

A trianoni trauma után, a megcsonkult magyar országerületen sem a további határmódosítások kikényszerítése, hanem – előbb a weimari, majd a hitleri Németországra támaszkodva – a kisebbségpolitikai sérelmek orvoslása és az etnikai felmorzsolódás megállítása, sőt akár visszafordítása volt a kétségkívül egyre hangosodó hazai német mozgalom radikálisainak fő célkitűzése. Hiba volna tehát általánosan, a térség egész németiségét ilyen irányú politikai prioritásokkal felruházni.

A politikai attitűd ezen alapvető különbsége – rákanyarodva immár szűkebb témákra – a történeti Magyarországon szocializálódott egykori felvidéki, 1918 után Csehszlovákia szlovák felén élő németek magatartásában is jól nyomon követhető. Az ő német öntudatuk és a német anyaállamhoz fűződő viszonyuk alapvetően eltért rokonaiktól, a Csehország nyugati és északi peremsávjában élő többségi, sőt gyakorlatilag homogén (hárommilliós) szudétanémetektől, akik ráadásul az anyaországgal közvetlenül határos Grenzdeutschtumnak, a zárt német Volksboden részének minősültek, s akiket egy adott történelmi helyzetben – katonai vagy diplomáciai újjárendezés folytán – nagyobb bonyodalmak nélkül, s etnikailag is igazolhatóan, át lehetett csatolni a szomszédos Németországhoz. A *szlovákiai németek* azonban a zárt Volksbodentől több száz kilométerrel keletebbre éltek, így Grenzdeutschtum helyett csak *Auslanddeutschtum* voltak, abból is már egyre inkább csak szórvány. Prioritásaikat – s ez a főntebb jelzett magyarországi tradícióval vitathatatlan összefüggésben áll – agresszió helyett a békés együttélés, a gyümölcsöző etnikai szimbiózis, az akkulturációs folyamatok észszerű akceptálása révén igyekeztek előmozdítani. Viszonyuk így egészen más volt a szlovákokhoz (korábban a magyarokhoz is), mint az említett szudétanémeteknek a csehekhez.

A szlovákiai németek hagyományosan használt önmegnevezése a *Karpatendeutschtum*. E névalak Raimund Friedrich Kaindl monumentális – három kötetes –

történeti művében szerepel először, még az I. világháborút néhány évvel megelőzve. Igaz, ő még mást értett alatta: a Kárpátokban élőket, együtt az országhatáron kívüli bukovinai németekkel. Ez egyszerűsödött le az I. világháború után a csehszlovák államszövetség szlovákiai részén élő németekre. Ők a történeti Magyarország szét-
szabdalása után a legkisebb lélekszámú német közösséget alkották. A trianoni diktátum ugyanis Budapest fennhatósága alól 160 ezer németet csatolt Csehszlovákiához, 221 ezret Ausztriához (a Burgenland-problematika később fog csak rendeződni), 450 ezret Jugoszláviához és 534 ezret Romániához – a csonka országban 551 ezren maradtak.

Elhelyezkedés, lélekszám. Demográfiai alapadatok

A szlovákiai németiség alapvetően a városokban, illetve három nagyobb nyelvszigeten élt. Ami a városokat illeti, az 1930. évi csehszlovákiai népszámlálás szerint a tízezer főnél népesebb városokban 51 ezer főnyi német lakott. Közülük – az ekkor már 120 ezres – Pozsony egymaga elvitt 36 ezret, tehát a főváros lakosainak 1/3-át. (Az elmozdulások érzékeltetésére érdemes fölidézni, hogy az utolsó nagy-magyarországi, 1910-es, népszámlálás szerint az ekkor még 80 ezres városnak 42%-a volt német, 41%-nyi magyar mellett.) 1930-ban a további szlovákiai városok közül egyedül Iglón volt 10% fölötti, Zsolnán és Rózsahegyen pedig valamivel 10% alatti német részarány (bár ezek is csak „ezres” nagyságrendű abszolút számokat takarnak), másutt csupán valóban töredék-százalékokról beszélhetünk.

A három tömbterületükből az első és sok szempontból tán legismertebb német nyelvsziget a *Szepesség*. Ez maga is két részre oszlik. A Magas-Tátra lábánál a Poprád folyó völgyében, Késmárk, Lőcse, Poprád térségében van a településtörténetileg régebbi, úgynevezett Oberzips, ekkoriban kb. 25 ezer szásszal. Némiképp délebbre, a Hernád és a Gölnic folyók mentén, Iglótól le, egész Alsómecezenyig terül el az Unterzips, kb. 13 ezer németajkú lakossal. A Szepesség összesen tehát mintegy 38 ezer „cipszer” németet jelentett.

A második nagyobb településtömb Közép-Szlovákiában volt, a Garam folyó mentén fekvő, történetileg *alsó-magyarországinak* nevezett *bányavárosok*, melyek nagyrészt még a tatárjárás előtt keletkeztek. Ezek a középkor és a kora újkor időszakában prosperáltak, igen fontos szerepet töltve be a magyar gazdaság- és kultúrtörténetben. Idővel azonban gazdaságilag is eljelentéktelenedtek, és németiségük is teljesen elszlovákosodott. Nem is velük kell most számolnunk, hanem azzal, hogy a bányavárosok a fejlődés során másodlagos telepeket bocsájtottak ki, az erdők kivágásával születő irtás- vagy irtványfalvakat (Rodungsdörfer). Ezek – a bányavárosokkal szemben – mindvégig megőrizték német karakterüket. Minthogy számos ilyen telep nevében szerepelt a „hau” kifejezés, hagyományosan „*Hauerland*”-nak nevezi őket a német néprajz. Ez a 25 kistelepülés a Turóc és a Nyitra folyók felső folyása

mentén –Németpróna központtal –(Deutschproben) – mintegy 41 ezer német lakost jelentett.

A harmadik német sziget *Délnyugat-Szlovákiában*, Pozsony körül terült el, a Csallóköz legnyugatibb településeivel és a főváros fölött induló Kis-Kárpátok délkeleti lejtőire felkúszó, német szőlőműves falvakkal. Itt kb. 19 ezer német él, ami talán nem tűnik soknak, ám Pozsony város – már említett – németjeivel együtt már egész Szlovákia legnagyobb, több mint 50 ezres tömbjét kapjuk.

Összességében megállapítható, hogy az 1930-as csehszlovákiai népszámlálás mintegy 150 ezres szlovákiai németiséget mutatott ki.

Végül érdemes röviden említést tenni arról is, hogy a németajkú lakosság választási tekintetben – ellentétben, mondjuk, az erdélyi szászokkal – nem volt homogén. A szepesi németeknek 2/3-a követte a még Stöckel Lénárt által a reformáció korában elterjesztett evangélikus hitet, 1/3-uk volt római katolikus. A Pozsony környékieknek – Bécs közelsége okán ők nyilván fokozottabb ellenreformációs nyomásnak voltak kitéve – 2/3-a volt katolikus és 1/3-a evangélikus. Végül a Hauerland (a bányavidék) németisége szinte teljesen katolikus vallású volt.

Politikai magatartás

A szlovákiai németiség – nemzeti kötődés és az impériumváltáshoz fűződő érdekelttség híján – nem érezte magáénak a csehszlovák államot, így aztán annak alapvető belső törésvonalai iránt is passzivitást mutatott. Az egyik leglátványosabb e törésvonalak közül a Magyarország testéből kiszakított s a szövetségi államhoz került területek státuszának rendezése volt. Arról van szó, hogy a csehszlovák irányvonalú, centralizációt képviselő prágai politikai körök és azok szlovák kiszolgálói (mint pl. Milan Hodža agrárpártja), illetve a közös állam alapításakor beígért – ám 1938-ig sem megvalósított – szlovák autonómiaért kardoskodók (főképp Andrej Hlinka katolikus bázisú Szlovák Néppártja és Martin Ruza protestáns bázisú Szlovák Nemzeti Pártja) hangos küzdelmében a német lakosság egyik oldal mellett sem állt ki.

Fontos körülmény volt ugyanakkor, hogy a szlovák politikai gondolkodás őket (a németeket) egy percig sem tekintette veszélyforrásnak, míg azonban a határmenti, homogén magyar tömbre ugyanolyan félelemmel tekintett, mint a csehek a maguk szudétanémetjeire. Mindez a szlovákiai német közösséget (hasonlóan az erdélyi szászoknak az új hatalommal való együttműködéséhez) a politikai érdekérvényesítés komoly lehetőségével kecsegtette.

E biztató lehetőségek ellenére is az mondható, hogy a szlovákiai németek adottságai alapvetően nem voltak jók. Mégpedig azért nem, mert a főváros kivételével az összes településszigetük már évszázadok óta látványosan hanyatlott: gazdaságilag már rég nem voltak versenyképesek, és kulturálisan is (persze a német öntudat fenntartására gondoljunk most) magukra hagyottan vegetáltak. Pusztán a közvetlen etnikai környezetük helyspecifikus adottságai determinálták, hogy épp az elmagya-

OROSZ LÁSZLÓ: AZ ELSZAKÍTOTT FELVIDÉK NÉMETSÉGE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

rosodás vagy az elszlovákosodás tizedelte inkább a népi állományukat. Támogatást a távoli Németországból – egyelőre legalábbis – nem kaptak, a közeli Ausztria iránt pedig – bármily meglepőnek tűnhet – csöppet sem baráti érzelmeket tápláltak: az osztrák Habsburgok gazdaságpolitikai, igazgatási és vallási károkozásának tulajdonították önnön hanyatlásukat.

Mindez a magyar pozíciók, a magyar szimpátia továbbélésének kedvezett. Hiába próbálta az új csehszlovák állam azt a politikát járni, amit amúgy az összes kisantant állam egyaránt követett, vagyis hogy miközben a magyarokat ahol csak lehetett, aprították, addig a németeket tudatosan kedvezményezték. Mindezt azért, hogy ezáltal is elidegenítsék őket magyarbarát hagyományaiktól, illetve hogy a *divide et impera*-elv alkalmazásával az egyaránt kisebbségi sorsra jutott magyarok és németek egymásra találásának és összehangolt együttműködésének is keresztbe tegyenek.

Különösen látványos volt mindez az engedékeny iskolapolitikában. Szinte kínálták számukra a német anyanyelvi oktatást. Ennek ellenére az anyanyelvi iskoláknak az impériumváltás után kialakult 100/110-es nagyságrendje nemigen akart tovább nőni, sőt arról is tudomásunk van, hogy egyes településeken – például Körömbányán – egyenesen követelték a magyar iskola fenntartását. (Több más, német községből is van hasonló példánk.) Ha pedig a közép-szlovákiai régióból kelet felé tekintünk, a szepesi szász településterületre, akkor azt állíthatjuk, hogy ez utóbbiak magyarbarátsága (1918 előtt s után is) már-már közmondásszerű volt. Ismeretes, hogy 1918 késő őszén, a történeti magyar állam összeomlása és a megszálló cseh haderő előrenyomulása idején a szepesi szászok tiltakozó demonstrációkat szerveztek az elszakítás ellen, december 9-én pedig – a már körvonalazódó nagyhatalmi diktátum alternatívájaként – egy „szepesi szász köztársaság” kikiáltásával próbálkoztak, mely aztán népszavazással döntene hovatartozásáról. Ezt a lehetőséget végül a történelem ugyanúgy lesöpörte a színpadról, mint a magyarbarát bánáti svábok hasonló próbálkozását.

A csehszlovák–magyar államhatár meghúzásakor a Felvidék német lakosságának véleményét tehát ugyanúgy nem kérdezték meg – sőt, mint láttuk, kifejezetten szembementek azzal –, mint ahogy az elcsatolásra ítélt terület magyarságának szempontjai sem voltak fontosak. Mindez világosan megmutatta az ottani németek érdekérvényesítési lehetőségeinek korlátait.

Ebben a helyzetben még leginkább az immáron közös állam nyugati, csehországi felében élő szudétanémet rokonok próbálták meg – kezdetben kulturálisan (pl. anyanyelvi tanárok küldésével), később már politikailag is – felkarolni a szlovákiai németek nemzeti öntudatát. Csakhogy épp az utóbbi téren, vagyis pártpolitikai szempontból, a szlovákiai némettség kifejezetten passzív volt, vagy akár – az új viszonyok közt még „vállalhatatlanabb” attitűdöt fölveve – egyenest magyarbarát! Bizonyítja mindezt, hogy egész a 30-as évtized kezdetéig saját, átfogó politikai párttal nem is rendelkezett. Politikai képviselőt nagyjából a magyar kötődésű Országos Keresztényszocialista Párt „Német Szekció”-jára bízta, kisebb részt pedig, azaz

lokális, szepességi szinten a Zipser Deutsche Parteira, amelyről viszont köztudott volt erős bekötöttsége a vezető magyar politikai erőhöz, a Magyar Nemzeti Párthoz.

Az öntudatosabb, már a magyar időkben is „nagy német” érzelmű értelmiségnek csak az 1929-es csehszlovákiai parlamenti választásra sikerült egy, az önálló érdekképviselő felvállaló és a szlovákiai németiség egészét átfogó politikai pártot kreálnia. Ez volt a Karpatendeutsche Partei. Ekkor még – bár a különféle szudétanémet pártok támogatását bírta – egyetlen mandátumot sem tudott szerezni, mindössze 18 ezer voksot kapott. Szavazatait a következő, 1935-ös választáson aztán sikerült csaknem megdupláznia, igaz, ekkor már Konrad Henlein – 1933 októberében alapított – Sudetendeutsche Heimatfrontjával választási szövetségben. Az együttműködést kölcsönösen sikeresnek ítélve a két párt 1935 novemberében unióra lépett, mégpedig úgy, hogy – a szlovákiai németiséget reprezentálva – Henlein helyettesévé kinevezték Franz Karmasint, a későbbi népcsoportvezetőt. Maga Karmasin egyébként nem felvidéki német volt, hanem a morvaországi Olmützben született 1901-ben, épp egy időben a magyarországi Volksbund vezetőjével, Basch Ferencsel. Az unióra lépett pártok erőviszonyai és mozgósító képessége kapcsán persze jól látható: a szlovákiai pártszervezet befolyása saját németiségére meg sem közelítette a szudétanémet testvérpártét a maga németjeire.

A nagy áttörés 1938-ban következett be. Ez egybeesett azzal, hogy a nyár folyamán meghalt Hlinka helyét a Szlovák Néppárt élén Josef Tiso vette át, aki kihasználva a szudétaválságot és a szeptemberi müncheni egyezményt, vagyis a csehszlovák államszövetség jól érzékelhető meggyöngyülését, a többi szlovák párttal közös nyilatkozatban október elején, Zsolnán kikényszerítette a közös államon belüli szlovák autonómiát.

E rég várt siker azonban az autonóm tagállam első válságát is magával hozta: november elején az I. bécsi döntés elcsatolta a magyarlakta dél-szlovákiai területeket. Az átcsatolt területek német tömböket igazából nem érintettek, összességében mégis mintegy 13 ezer német került Magyarországhoz. Ráadásul további két településről is le kellett mondania Szlovákiának: Dévény (Theben) és Pozsonyligetfalu (Engerau) – mintegy hídfő gyanánt – az Anschluss-szal nemrégiben gazdagodott Németországhoz került. Megjegyzendő, hogy a szlovákiai német népcsoport, tekintettel a szlovákok nemzeti érzésére, ez utóbbi területi rendezés ellen nyíltan állást foglalt.

E területveszteségek végeredményben csak növelték azt a szlovák elszántaságot, hogy nemzeti magterületüket autonómia helyett immáron önálló állammá szervezzék. S ebben partnerre is leltek Németországban, mely a cseh tagállam bekebelezése reményében Csehszlovákia szétverését ugyan óhajtotta, azonban a szlovákok államának további gyengítését annak két „mohó” szomszédja (Magyarország és Lengyelország) részéről már csöppet sem kívánta. 1939. március 14-én Berlinnel egyeztetve kikiáltották az önálló Szlovákiát, mely aztán azonnal, már 18-án, szerződésileg Németország védelme alá helyezte magát. Hitler a külpolitikai együtt haladá-

sért, illetve csapatainak nyugat-szlovákiai állomásoztatásáért cserébe garantálta az új államalakulat szuverenitását.

Ettől kezdve Szlovákia kormánya – mivel a kisszámú némettség voltaképp nem veszélyeztette, s mivel a további annexiókkal szemben csakis Németország védelmezhetette – kimondottan németbarát politikát folytatott. Ez hozta meg az áttörést a szlovákiai németeknek. Ennek fontosabb lépéseit érdemes sorra vennünk. Azonnal újraengedélyezték a még 1938-ban a közös csehszlovák kormány által a szudétánémet párttal együtt betiltott Karpatendeutsche Parteit. Ez aztán Karmasin vezetése alatt – önmagát Deutsche Parteira átkeresztelve –, Berlin általános népcsoport-politikai törekvéseinek megfelelően, a befogadó állam teljes német népi állományát tömörítő, nemzetiszocialista alapú, kizárólagos szervezetté nőtte ki magát. Karmasin számára a szlovák kormányon belül már 1938 októberében létrehozták a „szlovákiai német népcsoport ügyeiért felelős államtitkárságot”, gyakorlatilag tárcához s ezzel legális végrehajtó hatalomhoz juttatva őt. S végül, a befogadó államon belüli, eme nyilvánvaló disszimilációs (elkülönülési) folyamatot a szlovák alkotmányba is belefoglalták, s így kikezdehetetlenül kőbe vésték.

A szlovákiai német népcsoport, mely az önmeghatározásról hallani sem akarva, származási alapon minden németet tömörített, egy náci eszmeiségű, kizárólagos szervezet irányítása alatt, teljes körű jogosítványokkal körülbástyázva, az élet minden területén elkülönülve, „állam az államban” szerepkörre tett szert. Elérte mindazt, amiről a korabeli magyar államban működő, amúgy hasonló igényeket támasztó Volksbund – a magyar hatóságok felvállalt ellenállása és korlátozó intézkedései miatt – mindvégig csak álmodhatott.

Mindezek ellenére – s ezt fontos hangsúlyozni! – a szlovákiai némettség egésze, ahogyan a magyarországi némettség egésze esetében is elmondható, nem volt náci. Erről a belső erőzión és a kimondott ellenállás számos jelensége tanúskodik, megint csak hasonlóan a magyarországi svábok magatartásához.

A II. világháború időszakában

1944 közepéig a háborús események Szlovákiát és az ottani németiséget is megkímélték. Az ún. népi német férfiak hadkötelezettsége 1944 nyaráig a szlovák hadseregben zajlott, két, kizárólag népi németekből álló alakulatban.

Az SS már a háború elejétől toborzott itt is – akárcsak máshol – német önkénteseket. Az állami vezetés ezt nem is tiltotta. Ugyanakkor épp a népcsoportvezetés körében váltottak ki a toborzóakciók, az amúgy is csekély és sérülékeny népi állomány további gyöngülésétől tartva, bizonyos mértékű ellenérzést. A hangzatos propagandaszólamok ellenére ugyanezek az aggályok egyébként a magyarországi német népcsoportvezetésben is megfigyelhetőek voltak. Persze ahogyan Basch, úgy Karmasin sem tudott érdemben ellenszegülni annak a berlini elvárásnak, hogy a térségben lakó népi németek maguk is kivegyék részüket az anyaország véráldozataiból.

1943. decemberi adatunk van arról, hogy a birodalmi német és a szlovák haderőben mintegy 8400 szlovákiai német (ez a 150 ezres népesség 5,5%-a) teljesített szolgálatot. Ezt a számot a német szakirodalom magasnak minősíti, mi, magyarok persze mindezt másképp látjuk. Elég, ha arra gondolunk, hogy az első két, 1942-es és 1943-as – akkor még önkéntes – magyarországi SS-toborzás során 20-20 ezer némettel egészítették ki a német haderőt, ami majd 1944 márciusa után, a Sztójay-kormány idején foganatosított kényszersorozás révén 120 ezres nagyságrendre ugrott. Ez a szám összehasonlíthatatlanul magasabb volt a szlovákiai németek terheinél. A szlovákiai német férfiak többsége a családjuknak juttatott támogatások okán az amúgy kikerülhetetlen hadkötelezettségük teljesítésére érhető okokból inkább választotta – önkéntesként – a jól felszerelt és imponálóan nagy presztízsű német hadsereget, mint a szlovákokot.

Az egyre súlyosabb vérvesztések és a növekvő emberszükséglet miatt 1944 júniusában az eddigi szabályozatlan önkéntesség helyébe Németország Szlovákiára is rákényszerített egy toborzási egyezményt. Ez – ahogyan nálunk Magyarországon az 1944. márciusi egyezmény – immár kényszersorozást jelentett az ottani német férfiakra nézve, ami pedig a szlovák hadsereg két szín-német egységét illeti, azokat egyszerűen átsorolták a Waffen-SS kötelékébe. A hatás ugyanaz volt, mint a korabeli Magyarországon: a német lakosság ellenállása, bujkálás a sorozóbizottságok elől, állandó dezertálások. És az ezek elleni küzdelem is ugyanúgy történt, mint Magyarországon: a kollaboráns állami szervek és az SS közös razziákat, illetve büntető akciókat szerveztek az ellenállás elfojtására.

Csupán néhány hét telt el az 1944. nyári kényszersorozás bevezetése után, amikor augusztus végén kitört az ún. *szlovák felkelés*. Mindez alapvetően átalakította az ottani német lakosság életfeltételeit.

A felkelés gyökere a szlovák belpolitikai ellentétekre megy vissza. A Tiso vezette egykori Hlinka-pártnak a többi párttal való ideiglenes érdekszövetsége csak a szlovák önállóság kivívásáig tartott, azután fölbomlott. Tiso Szlovák Néppártjának totalitárius igényeivel szemben a többiek ellenzékbe vonultak, s kényszerű passzivitásban hallgattak. E pártok politikai céljait tekintve persze nemcsak Tisótól, de egymástól is alapvetően különböztek: a kommunisták szlovák szovjetköztársaságban gondolkodtak, a katolikusok egy önálló és demokratikus Szlovákiában, a protestáns politikai erők pedig a csehszlovák unió visszaállítását akarták. A Beneš 1943. decemberi moszkvai látogatásakor megkötött csehszlovák–szovjet barátsági szerződés után kezdtek csak újra mozgolódni a szóban forgó pártok, majd 1943 karácsonyán egy Szlovák Nemzeti Tanácsot hoztak létre, s a továbbiakban állandó kapcsolatot tartottak fenn a csehszlovák emigráns kormánnyal.

A szlovák hadsereg magas rangú tisztjeinek bevonásával megtették a katonai előkészületeket is. Tőlük függetlenül azonban – elsősorban Közép-Szlovákia megközelíthetetlen hegyvidékein – kommunista befolyás alatt erőteljes partizántevékenység is kezdetét vette. A két vonulat nem volt egymással összehangolva, amikor kont-

rollálatlan partizánakciók nyomán augusztus legvégén spontán módon kirobbant a felkelés. A várt szovjet segítség nem érkezett meg, a szlovák paraszti lakosság pedig részvétlenül passzív maradt. Augusztus 29-én Tiso német segítségért folyamodott. Ők aztán két hónapos, komoly erőket felemésztő harc után végül levertek a felkelést, s október legvégén a központot, Besztercebányát is bevették.

Hogyan hatott mindez a német lakosságra? Noha a készülődésről és a fokozódó partizántevékenységről már hónapok óta szóltak hírek, sem a népcsoport-vezetőség, sem a szlovák kormány nem tett előkészületeket a német lakosság megvédésére. Márpedig a kirobbanó harcok sok esetben kifejezetten a német lakosság ellen irányultak.

Sorra véve a fontosabb német településterületeket, jól látszik, hogy már szeptember folyamán összehasonlíthatatlanul a legtöbb atrocitást a közép-szlovákiai (hauerlandi) németek szenvedték el. A partizánok – leplezetlen németgyűlölettől vezérelve – tömegesen követtek el gyilkosságokat, s nemcsak a népcsoport helyi funkcionáriusai és általában a náci németek, hanem differenciálatlanul a német lakosok ellen. Különösen véres tömeggyilkosságok zajlottak Szklenófürdő, Privigyé és Németpróna településeken. Még a Nemzeti Tanács se volt képes visszafogni e vérengzéseket. A német szakirodalom azt is megjegyzi, hogy Közép-Szlovákiában még a kommunistákén is túltett a csehszlovák érzelmű protestánsok fanatikus németgyűlölete.

A Szepességben jóval visszafogottabb volt a németellenes terror. Onnan egyébként is a német csapatok által biztosítva már rögtön a felkelés kitörése után autóbuszokon menekítették át a gyermekeket és asszonyokat a biztonságos Lengyel Főkormányzóságba. A Szepességben tehát alapvetően kevés német települést értek atrocitások, egyébként is – mintegy improvizált megoldásként – a népcsoport itt hamar felállította a Heimatschutz nevű önvédelmi szervezetet.

A harmadik településtömb, a Pozsony környéki német sziget egyáltalán nem szenvedett károsodást, itt maga a felkelés sem tudott kibontakozni. A nyugalom perze – sem itt, sem másutt – nem állt már vissza a felkelés leverése után, hisz nyilvánvaló volt, hogy a partizánok csupán visszahúzódtak a megközelíthetetlen hegyekbe. A Heimatschutzot ezért minden német településterületen felállították.

A szülőföld elhagyása – evakuálás, menekülés, kiűzetés

A Kárpátok karéját sikeresen tartó német csapatok hátában a vörös hadsereg október 18-án, Magyarország felől lépett be Kelet-Szlovákiába. Január elejére elesett Zólyom, ezzel Közép-Szlovákia, benne a Hauerland német tömbje közvetlen frontterületté vált. Április 4-ére aztán Malinovszkij 2. ukrán frontja a dunai védvonalat áttörve Pozsonyt is birtokba vette.

A SZERVEZETT KIMENEKÍTÉS

Berlin már az augusztus végi szlovák felkelés kirobbanása előtt arról értesítette a szlovákiai német népcsoportvezetést, hogy a keleti frontot visszavonják a Magas-Tátráig, ezért kezdje meg a szepesi németek kiürítését. A szlovák felkelés azonban mindezt megghiúsította, csak az asszonyok és gyermekek nagyobb csoportjait sikerült átbuszoztatni a határon túlra, Zakopane térségébe, ahogy arról már szóltam. (Noha családjaiktól elszakították őket, azok mégsem tanúsítottak semmiféle ellenállást az evakuálási akcióval szemben, olyannyira megrettentek a felkelést elszenvedő területeken elkövetett atrocitások hallatán.)

Szeptember közepén a népcsoportvezetés saját szakállára hozzáfogott a kelet-szlovákiai német településterületek kiürítéséhez. Itt még – az ugyanilyen magyarországi akcióhoz hasonlóan – erőteljes ellenállás mutatkozott, ezért némi „meggyőzés” is kellett a vonakodók jobb belátásra térítéséhez. A magyarországgal szemben a szervezés és a lebonyolítás mégis olyan tökéletes volt, hogy a távozók minden mozgatható ingó javaikat, sőt még jószágaikat is magukkal vihették a vonatszerelvényeken. Október legvégén a korábban vonakodók is útra keltek, minthogy a frontvonal ekkorra elérte őket.

Az előrelátást aztán igazolta, hogy október 27-én Berlin hivatalosan is elrendelte a kelet-szlovákiai és a szepességi német szórványok teljes körű evakuálását, felvevő területül Nyugat-Szlovákiát jelölték meg. A Nyugat-Szlovákiába vezető vasútvonalakat azonban a felkelők és a partizánok zár alá vették, így a kiürítés – jókora kerülővel – csakis északra indulhatott: a Lengyel Főkormányzóságon át végül a korábbi cseh területekre, új nevükön a Protektorátusba és a Szudétavidékre. Az evakuáltak még ebben a körben is magukkal vihették mozgatható javaikat.

1945 januárjától a közép-szlovákiai német tömb kiürítése is megkezdődött, mivel félték, hogy a délen, a Balaton térségében előretörő szovjet csapatok átkarolják őket. Ám a sietség ellenére itt is jutott még elegendő idő a tökéletes szervezésre. Olyannyira, hogy nemcsak a személyi állományt listázták, de azok javairól is inventár készült, mégpedig értékbecsléssel együtt. Vasúton, illetve szekérkonvojokon a Hauerland németjeit is a Szudétavidékre vitték, közülük a bányászokat a Brűx környéki barnaszénbányákban még munkába is állították. Március végén, egy második hullámban az addig késlekedőket is kiszállították.

A Pozsony környéki településterületen is idejekorán megkezdődtek az előkészületek, a kimenekítésük január–február folyamán zajlott le; a városiaké könnyebben, a környező falvakbelieké inkább vonakodva. Az útirány itt már Ausztria volt, részint vasúton, részint pedig hajókkal, a folyón fölfelé. A márciusig késlekedők útja már viszontagságosabb volt, mert közben elfogytak a szállítóeszközök.

A népcsoportvezetés április legelején Ausztria irányába hagyta el a fővárost. Említést érdemel még, hogy azokat, akiket Kelet- és Közép-Szlovákiából az egykori cseh területekre evakuáltak, majd a front előrehaladtával még tovább kellett menekíteni nyugatra.

A német szakirodalom szerint a szlovákiai németek evakuálása – persze tisz-

tán szervezési szempontból nézve – sokkal inkább fennakadástól mentes és sikeres volt, mint a többi kelet- és délkelet-európai országokból, köztük Magyarországról. Magával az akcióval szemben itt is volt vonakodás, sőt, kezdetben még pressziót is alkalmazni kellett. Idővel azonban egyre készségesebb lett a német lakosság. Beláták ugyanis, hogy nincs más lehetőség, és a front közeledte mellett még a szlovák felkelők és partizánok rémtettei is menekülésre készítették őket. Ilyen közvetlen negatív tapasztalatai a magyarországi sváboknak nem voltak, nem véletlen, hogy milyen kis hatékonysággal tudták otthonuk elhagyására és menekülésre bírni őket az evakuálást végző magyarországi SS-különítmények.

Végeredményben kb. 120 ezer német evakuálására került sor Szlovákiából. A visszamaradottak számát 20–21 ezerre (a Szepességben 4 ezer, a Hauerlandban 5 ezer, Pozsony városban 9 ezer, a környező falvakban 3–4 ezer) becsülik.

A SZOVJET MEGSZÁLLÁS ÉS A HÁBORÚ UTÁNI KONSZOLIDÁCIÓ

A szlovákiai népinémetek evakuálása csaknem teljes körűen sikerült. Mivel csak igen kevesen maradtak hátra, a szovjetek bevonulása kisebb pusztítást okozott körükben, mint másutt a térségben. A sikeresen felkutatott rejtőzködők egy részét – a Tiso-rendszert kiszolgáló szlovákokkal, s persze az ellenségként kezelt magyarokkal együtt – elhurcolták. Ők a Szovjetunióba kerültek kényszermunkára (Verschleppung). Hiába volt azonban szinte csak epizód a front átvonulása, az immáron „helyzetbe” jutó egykori partizánok és a kassai székhellyel újból hatalomra segített, ideiglenes csehszlovák kormány a későbbiek során a kiszolgáltató helyzetüknek megfelelő bánásmódban részesítette a megmaradt németeket. Az a vélekedés kerekedett felül, hogy az új viszonyok közötti konszolidálódás elengedhetetlen alapfeltétele lesz egyfajta tabula rasa megteremtése, ami a történelmi tapasztalatok fényében csakis úgy érhető el, ha az állam testébe férközött „gennyedző fekélyt”, vagyis a németajkú lakosságot, rövid úton eltávolítják.

A korábban Szlovákia területén honos, ám a front közeledtével ősi szállásterülete elhagyására kényszerült német lakosság 1945 tavaszától maga is érezte a világháború lezárulásával meginduló konszolidáció jeleit. Ezt látva az újra helyreállított csehszlovák államszövetség nyugati területeire evakuált szepesi és bányavidéki (hauerlandi) németek nagy tömegei kezdtek visszaszivárogni korábbi lakóhelyükre. Szlovák nyelvismeret birtokában sokan szlovákként próbáltak visszatérni elhagyott otthonaikba. E világosan körvonalazódó folyamat 1945 nyarától 1946 nyaráig, azaz a kiűzésükig tartott.

A visszaáramlás során, amennyiben fény derült németiségükre, számos atrocitást szenvedtek el. Kifosztották és menekülésre kényszerítették őket, sőt 1945 júniusában a morvaországi Prerauban, egy vasútállomáson, a forradalmi gárdisták egyszerűen agyonlőttek 250 szlovákiai németet. Akik mégis visszatértek, többnyire azzal szembesültek, hogy takaros házaikat helyi vagy odatelepyült szlovákok foglalták el. Ellenükben nyilván esélye sem lehetett bármiféle birtokvitának.

Az új szövetségi államvezetés – ismeretes módon Beneš – által kibocsátott dekrétumok és konkrét szabályozások szabadjára engedték a németekkel szembeni gyűlöletet. A visszaszivárgók döntő többségét előkeresték, regisztrálták és kényszermunkára hurcolták. A kényszermunkatáborok közül a legismertebb a nyitrai volt és a pozsonyligetfalui volt. Mindezzel párhuzamosan zajlott a német közösségtudat felszámolása: iskoláik, egyleteik, evangélikus és katolikus önálló egyházaik feloszlatása, azok javainak elvétele, és még a német nyelvű istentiszteleteket is betiltották. Ugyanakkor – ellentétben Csehországgal – döntően befolyásolta a szlovákiai németek helyzetét, hogy itt nem ők, hanem a magyarok jelentették a fő problémát. Továbbá az is kedvezően, az államszövetség központi direktíváihoz képest feszültségoldó irányba hatott, hogy a „belszlovák” politikai viszályok, mondhatni, elterelték róluk a figyelmet: a szlovák autonomisták és az állami csehszlovák koncepció harca, illetve a kommunisták és az egyházi, paraszti pártok küzdelme közepette voltaképp háttérbe szorultak. Az eltérő történelmi tapasztalatok folytán Szlovákiában amúgy sem dült oly mértékű németgyűlölet, mint Csehországban.

Azonban tény volt, hogy az új államszövetségben jogfosztottá nyilvánították a németeket, akiknek ily módon semmiféle perspektívájuk nem volt. A reménytelenség és a kiúttalanság miatt ezért sokan újra útra keltek a visszaszivárgók közül: úti céljuk a zöldhatáron át Ausztria volt. Ám sokan még így is maradni akartak.

A KIŰZÉS ÉS KITELEPÍTÉS

A győztes nagyhatalmak 1945. nyár végi, potsdami határozata a csehszlovákiai és a lengyelországi németek eltávolítására határozott utasítást adott, nem csupán a lehetőséget kínálta fel, ahogyan Magyarországon.

Szlovákiában a kitelepítés előkészületei 1946 áprilisában kezdődtek. Magyarországon már az első transzport is elment 1946. január 18-án, a budaörsi svábokkal. Három központi gyűjtőtáborot állítottak fel a három nagyobb német településterületen: Pozsonyligetfalu Nyugat-Szlovákia, Nyitrai Novák a közép-szlovákiai bányavidék, Poprád pedig a kelet-szlovákiai Szepesség németjei számára jelent még ma is szomorú mementőt. A transzportok július legvégén kezdődtek, és szeptember folyamán le is zárultak.

A német szakirodalom is kiemeli, hogy a kitelepítő akciókat másutt kísérő embertelenségekre itt nem, illetve jóval kevésbé került sor. A különösen Csehországban és Lengyelországban tömeges méretű „wilde Austreibung” (vad kiűzés) jelenségei pedig úgyszólván teljességgel hiányoztak. Ismét utalni kell rá, hogy Szlovákiában – már csak lélekszámuk okán is – nem őket látták a fő veszélyforrásnak. Így kiűrésük sem a csehországi szudétanémetekéhez mérhető radikalizmussal történt. Számos visszaemlékezés igazolja, hogy a kényszermunkatáborokban őrzött szlovákiai németek szinte megkönnyebbültek, amikor átsorolták őket a kitelepítő táborokba. A további atrocitásokat elkerülendő, a rejtőzködők közül is sokan önként jelentkeztek

a transzportokra. Maguk sem akartak már árral szemben úszni, végleg leszámoltak az itteni élet lehetőségével.

A kitelepítettek – a viszonylag késői transzportok miatt – a megszállt Németország szovjet zónájába kerültek; mindössze kilenc transzport, 11 ezer emberrel ment az amerikai zónába. Az 1946-os kitelepítési akciót követően visszamaradtak számát a német szakirodalom 24 ezer főre becsüli, ám a hamarosan lejátszódó kommunista átrendeződést látva később közülük is számosan kíséreltek meg – több-kevesebb sikerrel – átszökдösni Ausztriába. A szóban forgó 24 ezres szám nincs ellentmondásban a front átvonulását megelőzően, még Berlin által lebonyolított evakuálás után visszamaradt 20–21 ezres lélekszámmal, hiszen – mint láttuk – 1945 nyaratól a konszolidációban bizakodó németajkú lakosság tömegesen szivárgott vissza a szlovák területekre. Az 1944/45-ös frontátvonulást a Hitler által feldarabolt Csehszlovákia nyugati területein – a Szudétavidéken és a Protektorátusban – átvészelő, kimenekített németek a főntebb jelzett sikertelen visszatérési kísérletük után ismét (másfél év alatt már másodszer, ám ezúttal végleg) elhagyni kényszerültek szülőföldjüket, az 1918-ig többnyire a nyugalmat, a 20. századi impériumváltás(ok) folytán viszont inkább a bizonytalanság érzését megtestesítő egykori Felvidéket.

A II. világháborút követően, mintegy 800 éves jelenlét után, a német etnikum gyakorlatilag eltűnt e vidékről. Az 1950-es népszámlálás – a statisztika nemzetiségi adatokkal dolgozott – alig több mint 5 ezer magát németnek vallót regisztrált a szlovákiai területeken, 1980-ban pedig már csupán 2800-at.

A rendszerváltás után, 1990 őszén újból beindulhatott egyesületi életük (Karpatendeutscher Verein), mindez azonban megkésettnek tűnik már ahhoz, hogy érdemben útját tudja állni az itteni német etnikum végső elenyészésének...

Irodalom

- Otto BOELITZ (1926), *Das Grenz- und Auslandsdeutschtum*, München–Berlin, R. Oldenbourg
- Alfred BOHMANN (1959), *Das Sudetendeutschtum in Zahlen. Handbuch über den Bestand und die Entwicklung der sudetendeutschen Volksgruppe in den Jahren von 1910 bis 1950*, München, Sudetendeutscher Rat [A szlovákiai németekre is kiterjedő adatokkal – O. L.]
- Paul BROSZ (1992), *Das letzte Jahrhundert der Karpatendeutschen in der Slowakei*, Stuttgart, Arbeitsgemeinschaft der Karpatendeutschen aus der Slowakei
- Die Vertreibung der deutschen Bevölkerung aus der Tschechoslowakei*, 2 Bde. (1994) Hrsg. vom ehemaligen Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte, Augsburg, Weltbild (Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa; II/1–2.)
- Aurel EMERITZY–Erich SIRCHICH (1979), *Nordkarpatenland. Deutsches Leben in der Slowakei*, Karlsruhe, Badenia
- GÉCZI Róbert (szerk.) (2017), *Az Elbától Vorkutáig. Magyarok és magyarországi németek szovjet hadifogságban, kényszermunkán és a GULÁG-on*, Budapest VERITAS–Magyar Napló [a szlovákiai és kárpátaljai németek sorsát is tárgyaló tanulmányokkal – O. L.]

- Ernst HOCHBERGER–Anton SCHERER–Anton Spiegel–SCHMIDT (1994), *Die Deutschen zwischen Karpaten und Krain*, München, Langen Müller (Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat; 4.)
- Ernst HOCHBERGER (2010), *Die Karpatendeutschen in der Slowakei*, Wien, Österreichische Landsmannschaft
- Adalbert HUDAK–Isidor LASSLOB (1995), *Der Leidensweg der Karpatendeutschen 1944–1946. Eine Dokumentation*, Stuttgart, Arbeitsgemeinschaft der Karpatendeutschen
- JANEK István (2008), *Egy fasiszta bábállam. Szlovákia, 1938–45*, Rubicon, 2008/4, 3–21.
- Norbert KAPELLER–Peter WASSERTHEURER (2009), *Die deutsche Minderheit in der Slowakei. Das Schicksal der heimatverbliebenen Karpatendeutschen nach 1945*, Wien, Idea
- Dušan KOVÁČ (2011), *Szlovákia története*, Pozsony, Kalligram
- KÖVESDI János–MAYER Judit (szerk.) (1996), *Edvard Beneš elnöki dekrétumai, avagy a magyarok és németek jogfosztása*, Pozsony, Pro Pannonia
- Rudolf MELZER (1989), *Erlebte Geschichte. Vom Umsturz 1918 zum Umbruch 1938/39. Eine Rückschau auf ein Menschenalter Karpatendeutschtum*, Wien, Karpatendeutsche Landsmannschaft in Österreich
- Rudolf MELZER (1996), *Erlebte Geschichte. Rückschau auf ein Menschenalter Karpatendeutschtum, Teil 2: Von 1939 bis 1945 und wie es weiterging*, Wien, Karpatendeutsche Landmannschaft
- POPÉLY Gyula (1990), *A felvidéki sorsforduló. Etnikum, impériumváltás, országhatár*, Regio, 1990/2, 70–101.
- PUKÁNSZKY Béla (1939), *Magyar–német szellem a Szepességén*, Egyetemes Philologiai Közlöny 63, 25–35.
- Rudolf Rainer–Eduard ULREICH (1988), *Karpatendeutsches biographisches Lexikon*, Stuttgart, Arbeitsgemeinschaft der Karpatendeutschen aus der Slowakei
- SZARKA László (1993), *A szlovákok története*, Budapest, Bereményi
- Martin ZÜCKERT–Michal SCHVARC–Martina FIAMOVÁ (2019), *Die Evakuierung der Deutschen aus der Slowakei 1944/45, Verlauf, Kontexte, Folgen*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht

Egon SCHIELE (1890–1918)

KNAPP ÉVA: HÁLAJÁNDÉKOK AZ ANDOCSI MÁRIÁNAK (1731–1850)

A Dunántúl Balatontól délre eső területein a török hódoltságot követő társadalmi újrendeződés csaknem egy évszázadon át tartott. Ennek elsődleges oka a települések szinte teljes elnéptelenedése a 16. század közepétől. A török hódoltság és a török kiűzése után a pusztává lett csatatéren „az élet nyomai is eltűntek”. A történeti folyamatokról – a forrásadottságoknak megfelelően – ma már viszonylag gazdag, rendszeres kutatási eredmények állnak rendelkezésre (így például T. Mérey Klára, Solymosi László, Szakály Ferenc, Kanyar József és mások munkái). Ugyanakkor az iratok egy részének lappangása, esetenkénti újrafelfedezése lehetővé és szükségessé teszi új alap kutatások elvégzését.

Az elmúlt években több tanulmányt tettem közzé egy somogyi falu, Mesztegyő 18. századi történetéről, s tervezem a hódoltságot követő újratelepülésének vizsgálatát is. Többek között e sorozat utolsóként elkészült, *Máriánus ferencesek Mesztegyőn a 18. században* című dolgozata (*Egyháztörténeti Szemle*, 2019, 4–42.) irányította érdeklődésemet Andocs felé, ahol több mesztegyői ferences talált menedéket a kolostor II. József kori bezárása után. A Mesztegyőre vonatkozó történeti források összegyűjtésekor a számottevő hiányokat érzékelve feltételeztem, hogy lehetnek még lappangó iratok az egykor Andocsra került mesztegyői ferencesekről.

A részben Andocson őrzött 18–19. századi kéziratok betekintése után a Somogy Megyei Levéltár illetékes szakreferensétől megtudtam, hogy a náluk őrzött mariánus ferences iratokat 2009-ben átadták a Magyar Ferences Könyvtár és Levéltárnak. Az összesen tíz levéltári doboz terjedelmű vegyes iratanyagot átvizsgálva több releváns adatot találtam a Mesztegyőn élt ferencesekről. Egyúttal eddig feldolgozatlan, további dokumentumokra lettem figyelmes. Ilyen például az az erősen sérült, széteső és csonka andocsi Inventarium, melynek az elejéről legalább három, későbbi részeiből pedig változó számú levél hiányzik.

Az Inventarium többnyire évről évre követi az andocsi ferencesek ingó és ingatlan javainak változását a templomtól és sekrestyétől az ebédlőn, konyhán át az istállóig és az ólakig. Mindez lehetővé teszi – többek között – a szerzetesek napi életvitelének rekonstruálását. Néhány adatsor számottevően kiegészíti az ismereteket az andocsi búcsújárásról, annak ellenére, hogy a témával többen foglalkoztak, s a számon tartott történeti források feltárását elvégezte a szakirodalom.

Molnár Antal az andocsi jezsuita misszió (1642–1684) történetének bemutatásakor többek között azt is kutatta, vajon a jezsuiták voltak-e a 18. századtól napjainkig dokumentálható Szűz Mária-kultusz megteremtői (MOLNÁR Antal, *Az andocsi jezsuita misszió (1642–1684)*, Levéltári Közlemények 2000, 3–31). Molnár szerint a kérdésre a jelenleg ismert források nem adnak egyértelmű választ, az viszont tény, hogy 1648-ban fedett, jól felszerelt Mária Mennybemenetele titulusú templom volt Andocson, melyben 1671-ben két új mellékoltárt állítottak, s a misszió egyik fontos vonzereje a jezsuiták gyógyító tevékenységében rejtett.

Az andocsi búcsújárásra Horváth János jezsuita misszionárius 1642–1643-ban kelt jelentésein kívül egy 1678. évi adat utal, mely szerint – a törökök ámulására és méltatlankodására – egy-egy búcsúra öt-hatezer ember is Andocsra érkezik. A

jezsuita misszió a rossz közbiztonság, a török portyák és más dúlások (így 1667-ben a tatárok, 1668-ban kétszer, 1669-ben háromszor a hajdúk) ellenére *népességmegtartó erővel* bírt. A Balaton mellékén és az ettől délre élő magyarok lelki szolgálatát hosszú időn át teljes egészében az andocsi jezsuiták látták el.

Amikor a 18. század második évtizedétől a mariánus ferencesek kezdték el gondozni Andocsot és vidékét, lényegében a 17. századi jezsuita hagyományt elevenítették fel, és alakították tovább. A 18. századi kultusz alapvető feldolgozása a mirákulum-feljegyzések alapján készült el 1993-ban (Tüskés Gábor, *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében*, Budapest, 1993). A feltárt forrásokból kirajzolódott, hogy Andocs nagy területű vonzaskörzetéhez más vonzaskörzetekkel csak a határterületeken érintkező, kisebb kiterjedésű, tág vonzaskörzet kapcsolódik. A felajánlott adományok (kérő-, köszönő- és hálaadományok) mennyisége – más búcsújáróhelyek hasonló adataihoz viszonyítva – az átlagosnál alacsonyabbnak bizonyult. Ez, tekintettel a további kegyhelyek feldolgozott forrása-ira, mindenekelőtt arra figyelmeztetett: lehetséges, hogy a mirákulumokat lejegyzők másutt rögzítették az adományokat. Máig ismeretlen az is, hogy mikor és melyik volt a legkorábbi úgynevezett *ima-meghallgatás*. Az 1720-ból elsőként lejegyzett mirákulum négy évvel követte a mariánus ferencesek andocsi letelepedését (1716), és egy évvel megelőzte az első rendház elkészülését.

Az andocsi adományok történeti rétegeinek vizsgálatában további nehézséget jelentett, hogy a kegyoltáron elhelyezett, 1364 forint értékűre becsült ajándékokat 1866. augusztus 17-én elrabolták, s ezek nem kerültek elő. Az *Idők tanúja* című lap közleménye szerint összesen 36 darab arany és ezüst anatémát, köztük Szentgálós-kéri Svastich Gábor ajándékait, egy gyémántokkal kirakott, másfél láb hosszú arany láncot és egy gyöngyökkel kirakott arany csillagot, valamint igazgyöngyöket tulajdonítottak el. Az ellopott fogadalmi tárgyak többsége arany és ezüst szív, láb és kéz volt. A tárgyak hiányában és pontosabb ismerete nélkül nem lehet következtetni a felajánlások intenzitására. Ez a lopás – melyet újabb, hasonló kísérlet követett 1901-ben – valószínűleg hatást gyakorolt az andocsi adományok egy másik csoportjára, a Szűz Mária-öltözetek intenzív gyarapodására. Ugyanakkor azt sem szabad elfeledni, hogy az ezüst és arany fogadalmi tárgyak egy részét az 1960-as évek közepén még őrizte a kolostor, s néhány votív fellelhető volt az 1980-as évek első felében is (a tárgyak ismeretét Kelemen Gábor Alán andocsi plébánosnak /1909–1986/ köszönhetem).

Egy jelenleg általánosan elfogadott, széles körben terjesztett, ám téves vélekedés szerint az andocsi Mária-szobrot 1747 óta öltöztetik. A vélekedést cáfolják az andocsi mirákulum-feljegyzések, melyek szerint a ritkán rögzített adományok egyike már 1731-ben egy Szűz Máriának és a gyermek Jézusnak adományozott öltözet volt. Az andocsi ruha-adományok historiográfiájához tartozik Gaál Károly néprajzkutató vélekedése, mely szerint a „[...] ruhakészítés évről évre a kalocsaiak előjoga, mivel a szobor Kalocsáról került ide. Ez az oka annak, hogy egy esetet kivéve mindig kalocsai hímzést találunk Mária köntösén.” (GAÁL Károly, *Az andocsi Mária gyermekei*,

1946, Szeged – Dunavarsány, 2009, 56.) Gaál valószínűleg nem ismerte az andocsi Mária-ruhatár egészét, melyben a kalocsai hímezésű ruhák a 20. század első felében is csupán egy töredékrészt tettek ki. Feltehetően nem látta a jelenleg legrégebbi ezüsttel hímezett sötétkék bársonyöltözetet sem 1852-ből, mely máig fennmaradt. Gaál idézett okfejtésének nem találtam meg a forrását. Mindezek az adatok és vélekedések arra ösztönöztek, hogy az Inventarium és más, egykorúan keletkezett források alapján összegyűjtsem, áttekintsem és elemezzem az andocsi adományokat. Igyekeztem választ találni a kérdésre, pontosan milyen régi a Szűz Mária-öltözetek felajánlásának szokása.

Az andocsi kegyszobor ajándékai 1761 előtt

A valamiféle anyagi értéket képviselő adományokra vonatkozó adatok személyekhez és időpontokhoz kötése nagyon nehéz, mivel a források, köztük az e tekintetben alapvető Inventarium, a legkritikább esetben rögzíti e körülményeket. Az andocsi Protocollum például kilenc különféle témakörben tárgyalja a helyi eseményeket, s adományok felsorolása több helyen is megtalálható benne. Így például az 1746-ban elkészült, barokk hajóval bővített templom 1747. évi felszerelésének részletezésében az adományozók között egyaránt megtalálhatók a mellékoltárok alapítói, felszerelői, a kegykápolna homlokzatának és a szentélynek a díszítői, valamint a szószék készíttetője. Ugyanitt szerepel egy, a harangok öntetésére vonatkozó adatsor és a padozat márványköveinek beszerzése. Mivel a templom berendezésekor gróf Zichy Nepomuk Jánosné, gróf Széchenyi Katalin zöld bársony öltözetet adományozott a kegyszobor részére, ezt az ajándékot is itt jegyezték fel.

Az 1720-ban kezdődő, nem folyamatosan vezetett mirákulum-feljegyzésekben 1761-ig, az Inventariumban található első adomány megnevezéséig, a következő anyagi értéket jelentő felajánlásokat rögzítették:

- 1723, alamiznaosztás Nagyboldogasszony ünnepén a kegyhelyen;
- 1725, két ezüst szem és a beteg gyermek arcképe;
- 1731, kép ajándékozása a kegyszobornak;
- ugyanebben az évben egy lellei nemes Jankovics István felesége, Erzsébet (azaz biszági Geréczy Erzse Katalin) saját kézzel szőtt palástot adott a kegyszobornak és hálafeliratos képet a kegykápolna falára;
- 1740, szentmise-mondatás a kegyoltárnál.

Azaz az 1761 előtt lejegyzett mirákulumokban mindössze öt esetben található anyagi értékkel bíró ajándékleírás. Ezek egy része nem tárgy, azaz leltárba nem vehető tétel. Az Inventariumban feltüntethető értéknek mindössze a két ezüst szem bizonyult.

A fenti adatokat összevetve a legkorábban megjelent, 1780 utánra datálható, nyomtatott andocsi, úgynevezett mirákulumponyvával, melyben öt csodás esemény olvasható, egyetlen egyezést találtam, a Gyurkovics Anna 1731. évi gyógyulásakor

adott képet. Az adatok felhívják a figyelmet arra, hogy – a mirákulumok nem folyamatos feljegyzéséhez hasonlóan – az adományok rögzítése sem tekinthető rendszeresnek e történetekben. A gyógyulás, ima-meghallgatás és az ezekért felajánlott ajándék kegyhelyre vitele az esetek jelentős részében eltérő időben történt, együttes rögzítésük ugyanazon forrásban rendkívül ritka. Ugyanígy az értékes hálaadományokat és ezek felajánlásának okát sem közös forrás rögzítette; míg az előbbieket feljegyezték, az utóbbi gyakran nem maradt az utókorra.

Összefoglalva az eddigieket, az 1761 előtt felajánlott andocsi adományok között két Szűz Mária-öltözet található: az egyik 1731-ből, a másik 1747-ből. Az előbbit a mirákulumok között jegyezték fel (biszági Geréczy Erzse Katalin). A másik ruha a hajóval bővített templom új felszereléséhez készült el 1747-ben, adományozója gróf Széchenyi Katalin (1717–1747), gróf Zichy Nepomuk János (1710–1764) első felesége volt. A ruhák saját kezű készítésének szokása más búcsújáráshelyek esetében sem volt ismeretlen. Így például a pozsonyi orsolyita rendház apátnője, az Erdődy-családból származó Mária Orsolya szintén saját kezével készített ruhácskát küldött 1777. augusztus 13-án a máriavölgyi (ma Marianka, Slovakia) kegyszobornak.

Az andocsi kegyszobor ajándékai 1761–1765 között

Az andocsi Inventarium rendszeresen rögzített adatokkal szolgál a kegyszobornak ajándékozott adományokról az 1761–1850 közötti évekből. Ebben – többek között – megtalálható a hálaajándékok első és egyetlen, ismereteim szerint teljességre törekvő számbavétele 1766-ból. Az Inventariumban a teljes leltárt megelőző 1761–1765 közti időszakból a következő, Szűz Máriának felajánlott adományokat jegyezték fel:

– 1761: 1 ruha Wrancsics úrnó (Az alsóbogáti kastély építtetője, Wrancsics/Wrancsics Pál tábornok felesége Festetics Katalin) bőkezűségéből), 1 gyémántköves gyűrű, 1 ezüst szív és 1 ezüst szem.

– 1765: 1 aranyozott ezüstlánc, 1 ezüstérem, 1 vörös ruha arany bojtokkal, Ordódy Petronella (Zichy György felesége) felajánlása, 1 kék bissina [pamutszövet?] ruha arany bojtokkal, Zicsi Anna (Zichy Anna vizeki Tallián I. Gábor, Somogy megye alispánjának a felesége) felajánlása.

Összevetve a fenti adatokat az 1761–1765 közötti időből ismert mirákulum-feljegyzésekkel, egyik adomány sem kapcsolódik írásban rögzített ima-meghallgatáshoz. Ugyanakkor az 1765 előtről tételesen ismert ajándékok egy része nyilvánvalóan a kegyszobor díszítésére, öltöztetésére szolgált.

Az eddig számba vett öt ruha adományozói kivétel nélkül ismertek név szerint (biszági Geréczy Erzse Katalin, Jankovics István lellei nemes felesége, 1731; Széchenyi Katalin, Zichy Nepomuk János első felesége, 1747; Festetics Katalin, Wrancsics Pál tábornok felesége, 1761; Ordódy Petronella, Zichy György felesége, 1765; és Zichy Anna vizeki Tallián (I.) Gábor, Somogy megye alispánjának a felesége, 1765).

Három ruhának a színét is feljegyezték (zöld, 1747; vörös, 1765; kék, 1765), kettőnek pedig megörökítették a díszítését is (arany bojtok, 1765). Mindebből nyilvánvaló, hogy az öltözeteket a búcsújáróhelyet ismerő, jobbára annak közelében élő nemesi családok nőtagjai készítették vagy készíttették, és a ruhák egykorúan jelentős anyagi értéket képviseltek.

A Mária-szoborra ajándékozott ruha ekkor még egyáltalán nem tekinthető gyakori adománytípusnak. Az öltözetek felajánlása – több egyéb anatóma mellett – mindössze az egyik lehetősége volt a hála kifejezésének. A különbséget más adományokhoz képest mindenekelőtt az jelentette, hogy a ruhákat funkcionálisan, a kegy-szoborra applikálva nyilvánosan lehetett használni.

A hálaajándékok leltára 1766-ból

Az Inventariumban az 1766-os évnél – rendhagyó módon – kétszer újra kezdődik a kegy-szobornak adományozott tárgyak számbavétele. Az 1765-ig átadott ajándékok teljességre törekvő, elhelyezés és funkció szerint tagolt, rendezett listáját követi az adott évben újonnan felajánlott adományok felsorolása. Az Andocson örözött anatómák (áldozatul felajánlott fogadalmi ajándékok) leltáraként értelmezhető, összegző felsorolásban megfigyelhető a törekvés a tárgyak elhelyezés szerinti, tematikus csoportosítására.

A fenti évig felajánlott ajándékok egy részét mindenki számára láthatóan, nyilvánosan helyezték el a főoltáron álló kegy-szobron, annak öltözetén, illetve magán a főoltáron. A kegy-szoborhoz szorosan hozzátartozott két aranyozott, kövekkel kirakott ezüst korona Szűz Mária és a gyermek Jézus fejére, továbbá egy-egy nyakra való ezüst kereszt. Az utóbbiak közül a gyermek Jézusé két soros ezüstláncon függött. A két, zöld kövekkel díszes ezüstláncon lévő ezüst kereszt, valamint a három ezüst szív (vörös és kék kövekkel kirakva, illetve bearanyozva) is az öltözethez tartozott, arra erősítették fel. Összevetve ezt a leltárrészt a 18. századból ismert rézmetszete-s andocsi ábrázolásokkal, ez a kollekció stilizált formában megjelenik a képeken. Így például a jelenleg ismert legkorábbi, Jeremias Gottlob Rugendas (1712–1772), augsburgi rézmetsző által Pozsonyban készített, a magyar nyelvű feliratban 1743-as évszámmal jelzett rézmetszeten („Regina Angelorum – Andacsi Csudálatos Boldog Aszszony Képe. 1743.” Először közölve: KNAPP Éva, *Ismeretlen 18. századi nyomtatványok*, Magyar Könyvszemle 2015, 337–348, itt: 344.), mely valószínűleg szöveges leírás, instrukció vagy vázlat alapján készült. Ezen az ábrázoláson a felöltötött Szűz Mária és a gyermek Jézus-szobor fején kövekkel kirakott korona, nyakukon lánc, Jézus ruháján láncon függő kereszt, Máriáén pedig ugyancsak láncon két kereszt, továbbá ráerősített fogadalmi tárgyak – köztük négy szív – láthatók. A Rugendas-metszet ismeretében készült magyar („Regina Angelorum – Az Andacsi Csudálatos Boldog Aszszony Képe mely, Szerafikus Szent Ferentz Szerzetebeli Boldog Aszszony Provintziájának gondviselése alatt tiszteltetik Magyar-országban. 1764”)

és német („Regina Angelorum – Das gnaden reiche bild Maria Andatsch, welches bey denen E.E: P.P: Franciscanern in der Marianischen Provinz in ungeru andächtig Verrehret wird. 1764”) feliratos, Binder János Fülöp (1735?-1811), budai rézmetsző által készített ábrázolásokon is hasonló díszek láthatók a felöltötött kegyeszobron. Ez az ábrázolástípus a 19. század végéig követhető nyomon.

A főoltár környezetében, valószínűleg üveggel fedett tartókban helyezték el a fogadalmi tárgyak egy részét. Látható volt itt – jobbára ezüsből megformált – szem, láb, kéz, fül, szív, anyaméh, valamint térdelő női- és férfialakok. Ezek a tárgyak egyrészt reprezentálták a kegyeszobor közbenjáró erejét, másrészt utaltak mindazokra a szükséghelyzetekre, amelyekben hathatós segítséget lehetett várni.

A többi hálaadományt elzárták a nyilvánosság elől: egy részüket a kolostori terekben, a gvárdián hivatali szobájában, illetve a szerzetesi közösségben, kettős zárral védett szekrényben őrizték. A tételek száma itt a legnagyobb, a leltárszerű felsorolásban egyaránt található ékszerek (nyakra való gyöngy, egyéb igaz- és üveggyöngy, díszes öv, nyaklánc, medál, gyűrű, fülbevaló), érmek, képek (Szűz Mária), Agnus Dei, votívok (szív, kereszt, gyermek bölcsőben, szem, láb) és egyéb ajándékok (ereklye, drágakő). Részletezve:

- 1 nyakravaló gyöngyből és ezüstbe foglalt kövekből,
- 1 öv vörös gyöngyökből,
- 1 nagy ezüstérem, amit körbe fog Ince pápa viasztáblája,
- 1 ezüstérem, rajta Szent Péter hajójának jelvénye,
- 1 Nepomuki Szent János-ezüstérem,
- 1 Szent Osvald-ezüstérem,
- 1 Ferdinánd-érme,
- 1 szász fejedelmi érme,
- 1 Szűz Mária-alak ezüsből,
- 1 kis Agnus Dei ezüsből, üveg alatt,
- 1 kis szív ezüsből,
- 1 aransárga selyem öv, ezüsfonallas boggal,
- 2 ezüst keresztcske,
- 1 üvegérme, ezüst foglalattal, belül Szűz Mária-képpel,
- 1 ereklyével díszes szív,
- 1 ereklyetartó, üveg alatt,
- 1 gyermek, bölcsőben, ezüsből,
- 1 ezüst paténa [kerek tál a szentostyához],
- 1 ezüst korda [kötél],
- 1 ezüst szempár,
- 1 ezüst láb,
- 1 kis ezüst lánc,
- 3 ezüst keresztcske, ezüst láncocskán, zöld és fehér drágakövekkel,
- 1 medál kövekkel és gyöngyökkel,
- 1 arany láncocska ezüst kereszttel, zöld és fehér kövekkel,

KNAPP ÉVA: HÁLAAJÁNDÉKOK AZ ANDOCSI MÁRIÁNAK (1731-1850)

- fehér igazgyöngyök tíz sorban,
- fehér gyöngyök három sorban,
- fehér gyöngyök négy sorban, vörösekkel keverve,
- fehér gyöngyök tizenöt sorban, vörösekkel keverve,
- vörös gyöngyök öt nagy és hosszú sorban,
- fekete gyöngyök, fehérrel keverve, két hosszú sorban,
- fekete gyöngyök egy sorban,
- 1 kristályból való nyaklánc, fekete, kék és vörös szemekkel,
- 1 fehér nyaklánc üvegszemekkel és két vörössel,
- sárga üvegszemek,
- egy öv,
- 1 régi nyaklánc levált részei, ezüstből, összerakva,
- 1 arany gyűrű értékes kövekkel,
- 1 ezüst gyűrű értékes kövekkel,
- 2 arany gyűrű,
- 1 ezüst kereszt kövekkel,
- 1 ezüst kereszt nyakláncra,
- 2 ezüst fülbevaló,
- 2 üvegérem, ezüstbe foglalva,
- 15 kis topáz kő,
- 5 ametiszt kő,
- 4 nagyobb topáz kő,
- 3 nagy topáz kő,
- 6 ametiszt kő és
- 1 nyolc soros ezüstlánc, a végén vörös medál.

E tárgyak egy része értékes anyagból készült, s itt található meg a mindössze néhány, aranyból készült tárgy (gyűrűk) is. Az ezüst adományok túlsúlya, köztük néhány különleges ajándék – például egy roncsolt, régi nyaklánc levált részei vagy egy aranysárga selyem öv, ezüstfonalas boggal – jelzik az adományozók viszonylag szerény anyagi lehetőségeit.

A teljes leltár utolsó része a kegyszobor öltözeit sorolja fel. Itt nem jelölték meg az őrzési helyet, a későbbi adatokból azonban feltételezhető, hogy a szerzetesi közösség zárt tereinek egyikében vagy – a liturgikus ruhákhoz hasonlóan – a sekrestyében helyezték el ezeket. Részletezve: a csodatévő Szűz Mária öltözeit, 4 fehér színben, 2 vörös színben, 2 zöld színben, 1 sárga színben, 1 ibolya [kék, lila?] színben.

Az öt különböző színű, összesen tíz darab, anyagában, díszítésében és eredetében nem részletezett öltözet fele – feltételezve az azonosságot a már tárgyalt ruhákkal – tekinthető ismertnek korábbi adatokból. A két vörös ruha egyikét Ordódy Petronella, a két zöld öltözet egyikét Széchényi Katalin, a kék palástot pedig Zichy Anna ajánlhatta fel. Feltételesem sem lehet azonban azonosítani a Geréczy Erzse Katalin és a Festetics Anna által adományozott palástokat, éppúgy, mint a négy fehér és egy sárga öltözetet. A Szűz Mária-ruhák száma arányban áll a többi ajándékkal,

azokat nem múlja felül; elkülönített őrzésüket az egyéb tárgyaktól eltérő formájuk és minőségük, továbbá rendszeres használatuk magyarázza.

A teljes leltár végéhez új címen illeszkednek az 1766. évi újabb felajánlások: Zsicsi [Zichy] József özvegyétől, Eufrozina Bezeréditől (Zichy Józsefet és feleségét az andocsi templom kriptájában temették el) kegyes adományként halálát követően küldetett egy 11 soros ezüstlánc, 1 nyaklánc aranyba foglalt vörös kövekkel, ruha végben „trágéd”-nek nevezett anyagból, melyből hat miseruha készült. Ezekről nem dönthető el pontosan, vajon mindegyik Bezerédi Eufrozínától származik-e – valószínűleg azonban igen.

Az ajándékok további bővülése

1766 után megrikkulnak az öltözetekre és más adományokra vonatkozó bejegyzések. 1767-ben, majd 1769-ben mindössze a korábban felsorolt tárgyak folyamatos őrzéséről tájékoztat az Inventarium. Az utóbbi, 1769-es évben a tételes bővülés részletezése a következő:

- 1 három soros arany lánc,
- 1 ezüst láb,
- 1 ezüst szív és
- 1 kék selyem táblán ezüst Szűz Mária-kép,
- 1 ezüst Szűz Mária-kép,
- 1 ezüstműből való kép,
- 1 ezüst szem,
- 1 ezüst feszület,
- 1 ezüst gyöngy.

Ezek a már korábról ismert tárgyfeleségek minden valószínűség szerint újabbakkal egészülhettek ki a további években is, annak ellenére, hogy a bővülést a továbbiakban nem részletezték az Inventariumban. Egy 1770. évi rövid bejegyzés szerint az adományok részben a gvárdián környezetében, részben a közösségben, részben a csodatévő szobor mellett találhatóak.

Ezt követően 1796-ig még ilyen tartalmú bejegyzések sincsenek. A korábbiaktól eltérően 1796-ban a templom és a sekrestye leltárában tűnik fel néhány, a kegy-szoborhoz tartozó tárgy (korona, öltözet), s a már ismert tételek közül az 1765-ös számbavételhez viszonyítva – feltételezve azonosságukat – kizárólag az öltözetek számában mutatkozik bővülés: ekkor négyvel több ruhát, összesen tizenötöt jegyeztek fel.

Hasonlóak az 1803. és 1805. évi bejegyzések is, itt egyedül az öltözetek száma változik, eggyel több a korábnál, azaz összesen tizenöt. 1808-ban még ennél is szűkszavúbb a vonatkozó bejegyzés: ekkor egyedül a kegy-szobor öltözeit számszerűsítik: tizenöt darab. 1820-ban tizennyolc, majd 1823-ban és 1826-ban egyaránt tizenhat a ruhák száma.

Ezt követően 1841-ig nincs feljegyzés a hálaadományokról. Ebből az évből, majd 1844-ből a templom és a sekrestye leltárában található néhány elszórt adat a kegyszoborról. Eszerint a főoltáron áll a fából faragott, csodatévő Szűz Mária-szobor, oldalán Dorottya és Ágata vértanúk szobrával; Szűz Mária és a gyermek Jézus fején aranyozott ezüst koronák láthatók, öltözetük és az oltáron lévő anatómák rögzítve vannak. Kizárólag a ruhák mennyiségére vonatkozik két további bejegyzés az Inventarium vége felé: számuk 1847-ben tizenöt, 1850-ben tizenhat. Eszerint 1852-ben, amikor a máig fennmaradt legrégebbi, ezüsttel hímzett sötétkék bársony ruhát ajándékozta Boronkay Cecília (Tallián III. György felesége, 1784–1865), az öltözetek száma húsz alatt lehetett.

Az Inventarium feljegyzéseinek egyre szűkszavúbbá válása párhuzamba állítható a mirákulum történetek megritkulásával. Ennek – újabb források előkerüléséig – többféle oka lehet. Így például feltételezhető, hogy egy idő után a mirákulumokat és az adományokat egy másik, ma ismeretlen kötetben jegyezték fel. Nem zárható ki az sem, hogy a 19. század második negyedében már egyáltalán nem érkeztek újabb adományok Andocsra.

Összegzés

A rendelkezésre álló dokumentumok tanulságai, a korábbi elemzések eredményei, és az Inventarium újonnan feltárt adatainak időbeli dinamikája azonos irányba mutatnak. A mariánus ferencesek andocsi megtelepedését követő építkezésekkel egy időben kezdődő mirákulum-feljegyzések szerint a búcsújáró kultusz eleinte növekvő, majd a 18. század utolsó harmadától csökkenő intenzitást mutat. Ugyanez a tendencia megfigyelhető a katolikus hitre itt áttérők számának alakulásában, és érzékelhető az 1726-tól Andocson működő noviciátus működésében is. Andocson a templomi és kolostori építkezések, valamint a ferences épületegyüttes állagának számottevő javításai az 1716. évi megtelepedéstől 1777-ig tartottak. Utána hosszú ideig nem történt lényeges változás. Az adományok leltárában a 18. század utolsó harmadában nincs jelentősebb bővülés.

A vizsgálat végén érdemes ismét feltenni a kérdést, vajon milyen régi az andocsi Mária-öltözetek felajánlásának szokása. Ismeretes, hogy Andocson 1716-tól 1720-ig működött az első mariánus ferences rezidencia. Ennek a kezdetleges épületnek és a kegykápolna akkori állapotának, benne a középkor végi gótikus oltárnak, s azon a Szűz Mária-szoborcsoportnak ismereteim szerint nem maradt fenn leírása vagy képi ábrázolása.

Az 1720-ban konvent rangra emelt kolostor pecsétjének lenyomatán látható a kegyszobor valószínűleg legrégebbi ábrázolása. Itt a szoborcsoport alakjainak (Szent Dorottya, Szűz Mária a gyermek Jézussal, Szent Ágota) fején korona, kezükben jogar látható. Szűz Mária holdsarlón áll, s nem látható szoborra applikált öltözet. Tudjuk, hogy a kegykápolna régi oltárát valamikor 1746 előtt lebontották, s a megtartott gö-

tikus szobrokat belekomponálták az új barokk oltárkompozícióba. A sacra conversazione (szent beszélgetés, társalkodás) ikonográfiai típusának megfelelően, Mária karján a gyermek Jézussal szentek társaságában áll. A kegyszobrot és a mellette álló két női szobrot további négy új szoborral, Szent István, első magyar király, Szent László, Assisi Szent Ferenc, és Pádúai Szent Antal alakjával bővítették.

A művészettörténeti kutatások szerint az 1520 körül készült szobrokat közelebbről meg nem határozott időpontban/időpontokban jelentősen átfestették, újraranyoztatták. Sérült részeit – így Szűz Mária homlokát, alsó ajkát, a gyermek Jézus kezét és lábfejét – kiegészítették, a két női szent arcát átfaragták; kezükben a pálmaág és fejükön a korona újabb. (RADOCSAY Dénes, *A középkori Magyarország faszobrai*, Budapest, 1967, 148–149.)

Mindebből feltételezhető, hogy az öltöztetés szokása 1720 után és 1731, a kegyszoborra készített ruhára vonatkozó első ismert adat előtt alakult ki. Nem zárható ki az a lehetőség, hogy Mária és Jézus alakjának öltözettel történő hangsúlyozása, kiemelése egyúttal a szobor hiányainak és kopottságának az elfedését is szolgálta. A szobor jelenlegi, öltözet nélküli állapota összevethető egy 1946-ban Gaál Károly által készített felvétellel (közölve: GAÁL Károly, *Adatok a Kelet-Közép-Európai Loreto-kultuszhoz. A názáreti ház és a Loreto-kultusz In Boldogasszony. Szűz Mária tisztelete Magyarországon és Közép-Európában*, Szeged, 2001, 53, 1. kép), melyen Szűz Mária szeme, ajka és homloka jelentősen eltérő, finomabb és kifejezőbb, mint a mostani arc.

Nem véletlen, hogy Aggházy Mária – nem tudva az 1950-es évek eleji ismételt változtatásokról és átfestésről – azt írta, hogy a „kerek állú, pufók arcokban kevés az egyéni érzés, üresek, kifejezéstelenek.” (AGGHÁZY Mária, *Régi magyarországi faszobrok*, Budapest, 1958, 25–26.)

Oskar PETERSEN (1875–1947)

NAGY ZOLTÁN: A VÁROS, AMELYET ADY TÖBBSZÖR IS MEGLÁTOGATOTT

Ady Endre első kaposvári emléktábláját két nappal születésének századik évfordulója előtt, 1977. november 20-án leplezték le a főtéri Kapos Hotel falán. [Az évforduló kapcsán országszerte megrendezett centenáriumi Ady-megemlékezések sorának egyikeként – *a szerk.*] A költő portréját Weeber Klára szobrászművész készítette el. „Mindaz, amit korának Ady mondott, a mának is őriz megszívlelni valót. Ma már egyre többen érzik, igazoltnak látják Ady igazságát” – mondta akkori avatóbeszédében Radnai Jenőné, a városi tanács művelődésügyi osztályának vezetője. A táblát azért helyezték el éppen itt, mert a hajdani Korona (a mai Kapos) Szállóban került sor 1909. november 7-én Ady nagy sikerű irodalmi estjére.

A jeles poéta már korábban is járt Kaposváron. Az a látogatása azonban nem vert fel akkora port, mint az 1909. évi. Vagy talán mégis... Ady ugyanis ekkor énekelte meg, sőt tette halhatatlanná a kaposvári port.

Az újságíró-költő 1902 nyarán érkezett meg a somogyi székvárosba egy színársulat, pontosabban egy színésznő – Bilkey Irén – nyomában, s néhány napig itt is maradt. (Ady a hölgyet „kis ezüsthajú” – máshol pedig „ezüsthajú” – szubrettnak nevezte a *Nagyvárad* *Napló*-ban. A kaposvári sajtó megelégedett azzal, hogy „érdekes arcú szőke lány”-ként említette.) A költő *Thália pongyolában* címmel tudósított kaposvári benyomásairól a *Nagyvárad* *Napló* 1902. július 6-i számában. Azóta is nagyon sokszor (némi keserűséggel) emlegették Somogyban, amit a megyeszékhelyről írt: „[Kaposvár] Nem tudja eldönteni, hogy kisváros maradjon-e, vagy nagyváros legyen. [...] Egyelőre egy jelzőre szolgált rá Kaposvár: a *legporosabb város*. Jó, jó: van por más helyütt is. De ilyen sehol. Ha egy erősebb szél indul, éjszaka borul menten a városra. Akkor aztán hiába égnek a villamos lámpák, amelyek különben sem fenyegetnek vakító fénnel.”

Aki beleolvas a századforduló kaposvári sajtójába, látni fogja, hogy a költő nem tévedett: a kor újságírói újra meg újra felpanaszolták a városban uralkodó szaharai állapotokat. Adynak azonban a város lakói, a színházi publikum sem nyerte el a tetszését: úgy látta, hogy „hideg”, és „előkelőnek óhajt látszani”. A cikkből – bár a szerző megnevezése nélkül – egy hét múlva a *Kaposvár* című helyi lap is bőven idézett, nehezményezve, hogy „ily otrombán leszólják” a somogyi székvárost.

A porra persze kézenfekvő a magyarázat: Kaposvár utcáinak rendszeres tisztán tartása és öntözése csak évekkel Ady első vizitje után, 1907-ben kezdődött. 1906-ban épült meg ugyanis Kaposvár első vízműve, így az sem véletlen, hogy Rippl-Rónai is csak később festhetett képet a Fő utca kövezéséről. Ady első látogatásakor számos építkezés folyt a városban; a városházát például tizennyolc nappal korábban kezdték el építeni. Ráadásul a költő forró nyári napon érkezett.

Hét év múltán, 1909-ben novemberben tett látogatást. Így lehetősége sem volt panaszkodni a porra. Akkor viszont írt más kifogást – ugyancsak nem túl hízelgőt a városra nézve. Ittléte alatt készült ugyanis a *Nyugat*-ban november 16-án megjelent kaposvári verse. A *Kisvárosok őszi vasárnapjai* arról tanúskodik, hogy a nagyvárosi környezethez szokott költő úgy érezte, a Kapos mentén az álmoság és az eseménytelenség világába csöppent. Ady ekkor már befutott poéta, akit „Magyarország legna-

gyobb költőjeként” fogadtak Kaposváron. Az estet Göndör Ferenc kaposvári lapszerkesztő szervezte meg, aki maga is Nagyváradról került Kaposvárra.

Göndör 1906-ban egyik szerzője volt a *Hárman* című, verseket és novellákat tartalmazó kötetnek, amelyet Kaposváron adtak ki. Előszavát Ady írta, borítóját pedig Rippl-Rónai rajzolta. Göndör Ferencről egyébként azt írta egyik pályatársa, hogy „mindent szatirikusan nézett, mindenben botrányt szimatolt”, és szinte „kéjjel gyűjtötte az ellenségeket”. Később Budapestre költözött, ahol nagy hírnévre tett szert 1918-ban megindított hetilapjával, *Az Emberrel*. A Tanácsköztársaság bukása után Bécsbe emigrált, majd az Egyesült Államokban kötött ki.

Ady tehát 1909 késő őszen jött el Kaposvárra – Reinitz Béla zeneszerző és Mikes Lajos újságíró társaságában –, de kétségtelen, nem valami nagy lelkesedéssel. Előző nap kelt levelében így fakadt ki: „Muszáj holnap Kaposvárra mennem fölolvadni. Fehér ruhás szüzek várnak, virágok, a fene egye meg.”

Az est azonban igazán nagy sikert hozott neki. A *Kisvárosok őszi vasárnapjai* verset pedig még korábban, a városba érkezése, de legalábbis az est előtt írta, vagy a vonaton idelélé, vagy a kaposvári szállodában. A kaposvári ihletésű költeményét ugyanis már a Koronában rendezett esten felolvasta.

Az egykorú tudósítások nem említik, hogy a helyi közönséget bántotta volna a város jellemzése. (Nyilván az sem lehetetlen, hogy Ady néhány magyarázó szót fűzött hozzá, a dolog élet elveendő, és valószínű az is, hogy a vers legalább annyira tanúskodott Ady Endre éppen akkori ország-értelmezéséről, lelkiállapotáról, a magyar vidék és a polgárosodás problematikájáról, mint Kaposvárról.)

Az est kaposvári hallgatói tehát igencsak elégedettek voltak Adyval – és talán saját magukkal is. A rendezők – még a kritikus vénájú Göndör Ferenc is – dicsérték az est közönségének reakcióját: „A kaposvári közönség diadallal állotta ki a lelki tűzpróbát – írta Göndör. – [...] Minden vers után percekig zúgott a taps, a Korona díszes, nagy közönsége nem akarta leengedni Ady Endrét a pódiumról. Még soha nem láttuk mi a kaposvári közönséget ilyen lelkesnek, ilyen melegnek, ilyen hálásnak. [...] Boldogan írjuk le: büszkéek voltunk tegnap a kaposvári közönségre.” A korabeli kaposvári lapok tudósítóira is nagy hatással lehetett Ady nyelvezte, mert – Adyt szinte mímelve – így számoltak be az estről: Ady Endre „verseket olvasott föl, nagy, erős, meleg, magyar verseket”... „Lázás ébredés volt az, termékeny, nagy megismerés, valami hatalmas öntudatra ébredés, hamvazkodó vezeklés, lázas meaculpa...”

Az est helyszíne, a Korona Szálló akkor még egy emeletes volt; 1913-ban alakították át háromszintes, szép, szecessziós épületté. (Metamorfózisa sajnos azonban akkor még nem ért véget. Az 1960-as években diadalmaskodott felette a szocialista korszellem, olyan hotellé gyúrva át az épületet, amely egymásra pakolt dobozokra emlékeztet. Így lett a Kossuth tér szép épületei között éppen a Kapos Hotel a kakukktojás...)

Tudjuk, hogy Ady az 1909-es felolvasóesten ismerkedett meg személyesen is Rippl-Rónai József festőművésszel. (Kaposvári találkozásuknak Gera Katalin 2010-ben felavatott szoborcsoportja is emléket állít a szálló előtt.) A festő, aki akkor már

NAGY ZOLTÁN: A VÁROS, AMELYET ADY TÖBBSZÖR IS MEGLÁTOGATOTT

a kaposvári művészeti élet központi alakjának számított, a közönség soraiban ült. Aznap este viszont a költő már Rippl-Rónai Róma-hegyi villájában vendégeskedett, ahová másnap ebédre is hivatalos volt. Ebéd utáni szendergése közben a festő le is rajzolta Adyt, aki a délutáni vonattal utazott vissza a fővárosba. (Kaposvár valóban gyors polgárosodását példázza, hogy Rippl-Rónai József csak az előző évben vásárolta meg a Róma-villát, amely aztán haláláig az otthona lett. [A villát egyébként a táblaavatás után jó fél évvel később, 1978 júliusának végén alakították múzeummá – a szerk.]

Ady Endre már első, „poros” látogatásakor is jól vette észre, hogy Kaposvár az átalakulás állapotában van, hogy a kis- és nagyvárosi lét határán egyensúlyoz. A Németh István polgármester nevéhez fűződő, intenzív városfejlesztés időszaka volt ez. Sok minden épült, még több dolog pedig már tervben volt. Mindenesetre a város ekkor fejlődött valódi, modern várossá. Néhány példa a változásokra: nem sokkal az első (1902. évi) Ady-vizit előtt nyitották meg az új vasútállomást, a főtéri Erzsébet Szállót, és ekkor épült fel az Osztrák–Magyar Bank székháza is. A két Ady-látogatás közötti években pedig dinamikusan folytatódott a látványos városfejlődés: átadták a siketnéma-intézetet, felavatták az új városházát, a megyeszékhely legnagyobb népiskoláját (az Anna-iskolát, a mai Kodályt), felépült az új református templom és az Igazságügyi Palota, szecessziós házak sora nőtt ki a földből (egyebek között a Kontrássy utcában), megnyílt a polgári fiúiskola, vasöntöde és gépgyár is létesült. Kaposváron vendégszerepeltek a kor igazi sztárjai, Fedák Sári és Blaha Lujza is (Blaha már másodszor), megalakult a Zenekedvelők Egyesülete, a zeneiskola és a Berzsenyi-társaság, megindultak a megye első napilapjai, megnyitlak az első mozik, megrendezték az első kaposvári képzőművészeti kiállítást, zászlót bontott a Somogy Megyei Múzeum Egyesület – és először játszottak hivatalos labdarúgó-mérkőzést Kaposváron.

Sajnos a két látogatás alkalmával sem Ady prózájában, sem költészetében nem hagyott nyomot a város e gyors fejlődése. A szocialista idők helytörténetírása sokszor hangsúlyozta is ezt, amikor úgy ítélkezett: „Ady joggal bírálta a kizsákmányoló polgári társadalmat”. A pártos történészek látható kajánsággal, élvezettel idézték Ady nem túl kedvező véleményét. A lokálpatrióta helytörténetírás viszont éppen azt hangsúlyozta, hogy Kaposvár történetének egyik legdinamikusabb szakaszát élte át éppen ekkor. Kétségtelen, a gazdasági fejlődés, a népességnövekedés, az urbanizáció mértéke feltűnő eredményeket mutatott: 1910-re már a 24 ezret is meghaladta a kaposváriak száma – a kiegyezés után még csak 6600-an laktak a megyeszékhelyen. És a város kulturális téren is tudott már mivel büszkélkedni.

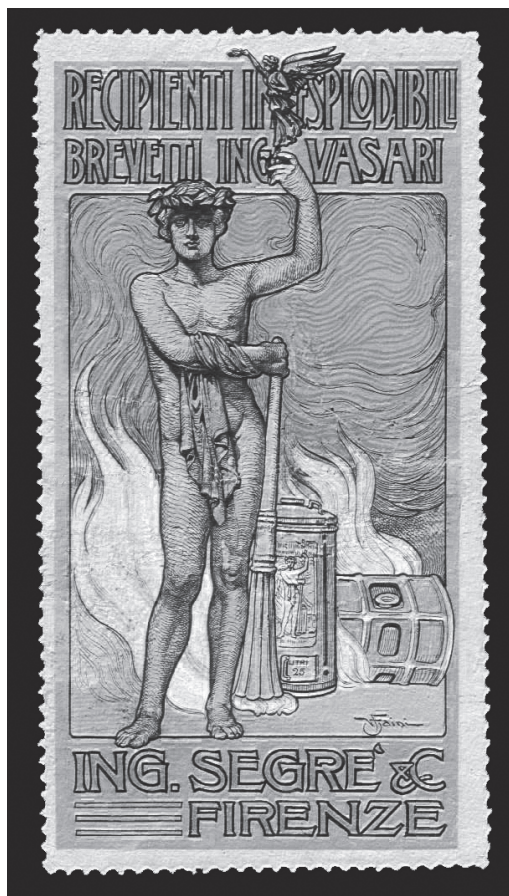
Vajon feloldható-e a nagy háború előtti fellendülés bizonyítékainak sora és a költő negatív ítélete közötti ellentmondás?

Nem feledhető, hogy Ady csak napokat töltött Kaposváron, így nyilvánvalóan csak futó benyomásai, sőt világlátása, álmiai és „prekonceptiói” alapján ítélkezett, amúgy is nemegyszer előfordult vele, hogy könnyed magabiztossággal bánt a jelzőkkel. Nyilván nem mélyedt el annak tanulmányozásában, hogy Kaposvár fejlődése

honnan indult el néhány évtizeddel azelőtt, és a viszonyítási mértéke is más volt: számára Nagyvárad, Budapest és Párizs volt A VÁROS.

Mindazonáltal talán érdemes elgondolkodnunk Ady Endre kritikus megjegyzésein és verssorain. Kaposvár polgári-ipari-kulturális átalakulása a látványos eredmények és események, az intézmény- és egyetelapítások ellenére sem mutatta mindenkinek ugyanazt a megkapó és szép arcát, és nem tudta elég meggyőzően, nyilvánvaló és látványos módon igazolni nagyszerűségét és modernizálódását.

Ideje eltűnődünk: manapság vajon sikerül-e ez városunknak?

Virgilio Dante FAINI (1872–1973)

125 éve született Aba-Novák Vilmos

Napjainkban kiemelt érdeklődés övezi a két világháború közti időszak elfeledett művészeit. Közéjük tartozik a 125 éve született Aba-Novák Vilmos, a magyar festészet egyik legeredetibb és egyben legvitatottabb tehetsége is. Megítélése a magyar történelem alakulása miatt volt ellentmondásos. Aba-Novák az 1930-as években számos állami megrendelést kapott, ezért a Horthy-korszak festőjeként emlegették. A rendszerváltás után kezdődött meg ennek a rendkívül erőteljes életműnek a rehabilitációja. Legutóbb 2017-ben Székesfehérváron, a Csók István Képtárban emlékeztek meg a művészről egy nagyszabású emlékkiállítás keretében.

Aba-Novák egy olyan generáció tagja volt, amely számára az első világháború meghatározó, sorsformáló tapasztalatot jelentett. E nemzedék tagjai szakítottak a korábbi évek avantgárd nyelvezetével, és munkásságukat egy új, klasszikus kifejezés irányába fordították. A háború végletes tapasztalatai nyomán azokat a hagyományos értékeket keresték, amelyekre szilárdan építkezni lehetett. A klasszicizáló felfogás felerősödése szerte Európában tapasztalható a történelem által megérlelt csalódottság nyomán. Aba-Novák főiskolai tanulmányait is a világháború szakította meg: 1914 októberében vonult be a 29. honvédezredbe. A háborúban szerzett súlyos sebesülése miatt jobb karja hosszú ideig béna maradt. Leszerelése után újra kezdte tanulmányait a Képzőművészeti Főiskolán, és 1922-ben szerezte meg diplomáját.

A főiskola után monumentális aktképeken kereste a plasztikus forma tömör, expresszív kifejezését. E sűrű materiájú, kubisztikusan tagolt aktjainak hangsúlyos képalkotó eleme a fény-árnyék-hatás. A 20-as években festett tájképeken a fény különleges, szinte spirituális szerepet kapott.

Kevéssé ismert, hogy a művészt a 20-as évek második felében kapcsolat fűzte Somogyhoz. 1926–1928 nyarán egy népes művésztársaság keretében járt Igalon a falu művészetkedvelő körorvosának, Baumgartner Sándornak és öccsének, Róbertnek meghívására. A csoport meghatározó művésze volt Aba-Novák Vilmos, köré csoportosultak a többiek: Patkó Károly, Kelemen Emil, Bánk Ernő, Fonó Lajos, továbbá a fiatalabb generáció képviselőiben Barcsay Jenő, Mattioni Eszter és Tarjáni Simkovits Jenő. A társaság három éven át visszajárt az inspiráló környezetet tanulmányozni.

Aba-Novák egy 1927-ben írt levelében a következőképpen emlékszik vissza az igali munkára: „A vidék igen megfelelő: földszintes hegyek: enyhe dombvidék, tipikusan Dunántúl, Somogy. Az élet is az: porban kérődzik itt az élet, és ez részemre is új. Néhány vásznamon evvel foglalkozom. Csudálatos dolog az, hogy miként viaskodik az őszinte, egyenes fény a meleg, sőt forró porral. Valóságos színorgia, igen kicsi skálán. Nem tarka, a por uniformizálja a színeket és mégis felbontja!...” Ősszel a társaság ellátogatott a közeli Törökkoppányba is a helyi orvos, dr. Németh Andor és felesége invitálására. A művészek légies, könnyed hangulatot árasztó képein a jellegzetes helyi motívumok jelentek meg, köztük a gémeskút, a falusi búcsú vagy a törökkoppányi híd.

Aba-Novák 1928–1930-ig művészete szempontjából meghatározó tanulmányokat folytatott a Római Magyar Akadémia ösztöndíjasaként Olaszországban. Stílusa ekkor alapvetően megváltozott: új művein a színárnyalatok nem a fény által meghatározott tónusok és a téri hierarchia alapján rendeződtek el, hanem mozaikszerű elrendezésben, ritmizált síkokban kerültek egymás mellé. Időközben áttért a temperatechnikára, így képeinek festői közege könnyedebbé vált. Itáliában nagy erővel hatott Aba-Novákra a kora-keresztény, a bizánci és a trecento falfestészet is.

Magyarországra hazatérve e tanulságok alapján festette meg a *jászszentandrási templom faliképét* 1932-ben. Aba-Novák a szentély és a diadalív egyházi témájú freskóit készítette el. Ez a freskó a 20. századi monumentális egyházművészet egyik legkvalitásosabb művének tekinthető, amiben a művész olaszországi tapasztalatait összegezte. A neogótikus templom szentélyébe festett nagy erejű látomások olyan ellenérzést váltottak ki az egyházi körökből, amire korábban nem volt példa. Aba-Novák ettől kezdve rebellis művésznek számított a konzervatív körök szemében. A legnagyobb botrányt a diadalíven végigfutó *Utolsó ítélet* expresszív erejű látomása váltotta ki a nézőközönségből. A lángok között vonagló kárhozottak csoportjába a falu néhány lakójának arcát is belefestette, ami fokozta a felháborodást. Jászszentandrászon máig tartja magát az a történet, hogy a freskók olyan megrázó hatással voltak a misére járó várandós asszonyokra, hogy közülük többen elvetéltek. A sokkoló falképet végül az tette elfogadhatóvá, hogy az 1934-es Római Egyházművészeti Kiállításon Aba-Novák hatalmas sikert aratott. Mussolini ekkor vásárolta meg a jászszentandrási freskó kartonterveit, és ez döntően hatott a művész további kultúrpolitikai megítélésére is.

Aba-Novák az 1930-as években a freskók mellett számos életképi kompozíciót is festett. Ezek között a legmarkánsabb csoportot a *cirkuszos művek* képezik. Elsősorban a cirkusz világának extrémítása, a groteszk helyzetek és karakterek érdekelték a művészt. Az álarcot viselő bohócban sokszor saját magát is belevetítette, amivel a művészlét ellentmondásosságát, egyszerre komikus és tragikus kettősségét kívánta érzékeltetni.

A cirkusz mellett gyakori témát kínáltak számára a *falusi életképek* is. Gyakran megfordult a szolnoki művésztelepen, illetve Nagy Imre festőművész meghívására 1935-ben az erdélyi Hargita lábánál fekvő Csíkzsögödre is ellátogatott. A zsögödi élmények során szerzett közvetlen inspirációkat a falusi világról. A paraszti környezet sokszereplős, kaleidoszkopszerű életképeken jelenik meg az ide kapcsolódó képek sorozatán. A vásárok nyüzsgő sokaságát, jellegzetes karaktereit kizárólag a festőiség szempontjából közelítette meg a művész, a társadalomkritika nem foglalkoztatta. Életképeinek frissességét a stilizált formák, dekoratív ritmusok és végtelenségig felfokozott színek teszik végtelen változatossá.

1936-ban a hivatalos fórumok egy újabb monumentális munkával bízták meg a festőt: a világháborús emléknék szánt szegedi *Hősök kapujának* a kifestésével. A nagy ívű látomás központi figurája a középső boltív tengelyében a kitárt karú, ítélkező Krisztus harsonás angyalfejekkel körülvéve. Tőle jobbra a lovon ülő Horthy

vezeti rohamra a föltűzött szuronyú, rohamsisakos katonákat, míg balra fakeresztes katonasírokkal társítva a fiaikat sirató anyák, az özvegyek és árvák jelennek meg. A Tisza felőli keresztboltozat északi oldalán huszárok kivont karddal indulnak rohamra, míg a boltív déli oldalán üveges szemű, halott katonák zárt rendben menetelnek a fakeresztes sírok felé. Expresszív erejű, hátborzongató vízióban átlátszó fehérre festett halott katonák cipelik a fejük fölé emelve a háború keresztjét. A freskók a háború borzalmaival és a túlélők fájdalmát tárja elénk. A főlzabadulás után előbb Horthy fejét, 1949 végén pedig az egészet bevakolták. Mára a szegedi katonák háborús helytállásának megrázó emlékeként a műegyüttes újra látható.

Aba-Novák falfestői kvalitásait a Párizsi Világkiállítás nemzeti pavilonjának sikere is visszaigazolta: a francia–magyar történelmi kapcsolatot ábrázoló pannói a világkiállítás nagydíját nyerték el.

Aba-Novák Vilmos művészete hosszú időn keresztül megosztotta a közvéleményt. Volt idő, amikor szerették volna kitörölni a magyar művészettörténetből. Dinamikus ábrázolásait csakugyan nem lehetett egyszerű sémákba illeszteni. Virtuóz technikai tudása és egyedi, harsány színhasználata máig a létezés vitalitását, eleven-ségét sugározza.

Olle HJERTBERG (1884–1967)

Világító érzésekkel

Születésem előtt száz évvel született;
 halálának századik évfordulóján – 2019. június 21-én – legépeltem
 napra pontosan húsz évvel előbb és kézzel írt naplójegyzetemet:

1999. június 21. (hétfő)

A Koszovóból menekülő szerbek, egyes hírek szerint, fölgyújtották házaikat.

A nap emlékezetes képe: egy albán gyerek cigarettát árul leégett házuk előtt.

*14 csapat bírósági szakértő dolgozik a gaztettek föltárásán, a koszovói tömegsírok és
 bűntettek kivizsgálásán, melyeket az elmúlt három hónap alatt követtek el a hatalmon
 lévő szerb erők. Egy-egy csapat munkájában 25 törvényszéki orvosszakértő vesz részt.*

A montenegrói tengerparton alig lézeng néhány turista.

előbb mérgeket majd
 saját maga által
 alkotott anilin
 alapú festékeket
 kever megszállottan
 a színek tündöklését
 tartósítva a színek
 frissességét mindenkinél
 jobban megőrizve
 a gácsi posztógyár fölvasárolt vásznain
 a gácsi posztógyár fölvasárolt
 festékporkészletével
 nyúlva az árnyalatok gazdagságához
 a nap járásának színeihez
 a tartósított ragyogáshoz
 a kinyilatkoztatásra
 állandóan a magasabb
 világteremtő
 hatalomra
 akaratereőre figyelve
 előbb a selyemtenyésztés fontosságát
 a szépség fölismerését hangsúlyozva
 tisztán tartott érzésekkel
 égre irányított képzelőerővel
 a gyermekkor üstökösének tüneményével
 a gyermekkor rovarokkal pilléssel dongókkal
 méhekkal aranyos futoncokkal
 beszélgető

málnát ebédelő
áhitatával
(mesélte Burkus volt a neve
s a fiúk között bíróként szerepelt
a krumplicukor szétosztása közben)
később
a selyem kellemes hatású színezése
a színárnyalatok ismerete kápráztatja el
a székfűvirág
fehér mályva
ökörfarkkóró
pipacs ezerjófű pemetefű hullámozása után
a kórisbogár zöld izzása után
a vegytan
ásvány- és földtan
a napszínelemzés
az ismeretlen vegyületek meghatározásának
rejtelmeire összpontosítva
az összehasonlító bonctan kését villantva
állandóan hazánk szegénységén rágódik
a selyemtenyésztés iskolák útján való
meghonosításával
az emberek igazságról való
meggyőzésével bíbelődve
a szegedi rémes napok
mindent elmosó kiáradása után
már csupáncsak
a hajnalban lángoló Kárpátok
őszi izzásának megfigyelése
az iglói gyógyszertárnál a tinós
szekér vénypapírra rajzolása
maradhat
balkezeiben
a háromszögletű kis fekete maggal
fejében a tisztán hangzó feladattal:
*„te leszel a világ legnagyobb (...)
festője
nagyobb Raffaelnél”*
a napút
színhátjának festése
a festővé válás főntről jövő terhe
a háttér káprázatának megragadása

az emberfölötti munkára való
vállalkozás megtervezése
a kiteljesedett színérzéssel
a kicsi magban rejtőzködő
fejlődéssel
a tájékozódással kezdődik
jöhet Róma és Vatikán
jöhet a végzettel való
alku életéből a húsz
esztendő följajánlása
és jöhetnek a művészek
akik idegen szellemnek
hirdetőiként
magánmitológiákba
gabalyodva az isteni
természetet nem szolgálták
hűségesen

Eszék – tessék hosszan és
észrevétlenül végtelen
beosztással kifejlődni
Párizs
Szentés
Gács
München
Karlsruhe
Zára Düsseldorf Párizs
Svájc Róma Nápoly
Pompeji naplemente
Capri Vico Sorrento
Amalfi Posilio
Spalato Salome Trau
napút-motívumok
nyár Selmecebányán
a Keleti Pályaudvar megvilágítása
Mosztár
a smaragd színű Neretvával
a jajcei Pliva szivárványos vízesése
a tátrai vízesés
Szicília Taormina az Etnával
a kultuszminisztérium hallgatása
Hortobágy
Bázel Amsterdam Haarlem Hága Rotterdam

Antwerpen London Brüsszel Párizs
Madrid Toledo Sevilla Granada
Cordoba Malaga Gibraltár
halálfélelem megszelídítése
festőszekrényhez csatoltan
a dinamitot szállító hajóban
a rettentő vihar tengerén
Málta
Alexandria Kairó Szuez
Port Said Jaffa Jeruzsálem
Jerikó Holt-tenger Jordán Betlehem
a naplemente tanulmányozásával
új felfedett színek ereje
a fehér szín rögzítése
a világító színek
a hátterek pompája
emlékezetes ragyogása
mintha tegnap festette volna őket
Damaszkusz Baalbek
Tátra Szicília Szíria
libanoni cédrusok
és Aleppó a kígyójával

a hatezer éves cédrusoknál
a háromezer éves hajadonok
türelmes pártában hajlonganak
és csak a negyedik évezredben
bontakoztatják ki gyümölcsöt termő koronájukat
*„ezredkre kiható türelemmel – türelemmel kell
élnie egy nemzetnek is
amíg a koronáját nem éri el”*

a kufárok sajtójára legyintve
a sivatagok böjtölő
senkihez
sem hasonlítható remetéjeként
a Libanon tetejére elvonultan
cédrusokat festve
a nagy Istentelen káosz
szétáradása ellen
az érzés távlatával
a napút pazar színárnyalataival
festőládájába zárt

szívósságával
világjáró különtségével
kenyéren és gyümölcsön élve
bejárja a későbbi öldöklések
országalapító színhelyeit
sorsának káprázatával
a világfejlesztő akaraterő
kinyilatkoztatásaiban bízva
nyelvpergések határain bandukolva

később

elmélkedésébe merülten
közderültség tárgya a pesti Japán
kávéházban aki a császárt is a
nap sugaraival gyógyíttatná
aki teljes

hadikölcsönökbe
fektetett vagyonát elveszítette
aki 1919
végtelen magyar fölfordulásában
szegénységében
hosszan tartó nélkülözésben
hal éhen
kinek jó
minőségű belga vászonra festett
fölttekert nagy méretű
festményeivel
a fuvarosok pótolták volna
hiányzó ponyváikat
védték volna az őszi esőtől a
szekereiken szállított élelmet
a fővárosi élelmiszerhiányban

ma ezek az
óriási vásznak védik
kifeszítve
a kiapaszthatatlan
szépségekben gyönyörködőket
őseink vándorlásainak
otthonainak labirintjait
a kicserélődő kábulatok
küldetések
honkeresőit

Bűnbánati ének

Múlt és jövő ollóba
maradék időm fogva.

Föl-le-sziclát görgetek,
eltemet, mint fürgeteg.

Hegymagasról vett gyopár,
bűneimet megbocsásd.

Hitre tér mind, aki él,
készteti valami cél.

Versláb-nyomok a porban
vallják: Valaki voltam.

Leonetto CAPIELLO (1875–1942)

Az elrabolt rozsmezővel

A régi fényképek keretéről még lógnak regruta-szalagok,
 elsöktünk már, föl a városba, ott élnek a barátaink,
 ott játszik most a katonazenekar, bár meghallanád!
 az ablak alatt fácánok sétálnak el,
 hogyan legyenek boldog, amikor az eső jéggel pereg le,
 amikor gabona-istennő van az ágyamnál reggel és este,
 nem tudom én bizony, hogy miért gondolok szépeket
 a szemedről, miért álmodom az elrabolt rozsmezővel,
 mintha szívemet vérezné, megperzselné a redőnyt,
 sárgítaná a függönyt, a kötélén csapkodó blúzt, szoknyát,
 szoba falán a fényképeket, a rózsás regruta-szalagokat,
 vőfélybot fejét, gyöngyökből varrt madarakat,
 az egymás mellé tett bokrétákat,
 várja, hogy a nap újra keljen, szárítsa szókéllő haját,
 amely nedves még a harmattól, és olyan szép, hogy érte
 sok hátratört nyakú kasza lángol, ahogy köszörülnek a kövek,
 de most, hogy az ég elvette tőlem ezt a bogárlábas utat,
 nagy kerülőket teszek, hogy kepéknek nyomát se lássam,
 kötelet, kuszakévéjét is egyre kevesebbet,
 lelkem körülfalazva a tarló habjain, ahol az ünnep véget ér,
 villás kaszákon a rozstda vörös szivárgása,
 összefolynak a zászlók és fülemben az idegen hangok,
 sarlókkal sóhajt a gabona-istennő, mint egy halottvirrasztó.

Paul NEU (1881–1940)

Köszönni akartam

Köszönni akartam nekik, verset írni a pajtakapura, fölnégyelt ablak üvegére, tehát szájához hasonló határárok köveire,
megkérdezni tőlük: vajon igaz-e, hogy egyszer csak elalszunk, fölégetjük az utat, és nem térünk vissza a másvilágról,
ahová az ember többnyire álmában fut el,
lángzik mögötte még egyszer kert, kazal és a nők dús haja,
úgy tesz, mintha nem látott volna semmit, mi történt?
mi is történhetett velem? melyik utcában? melyik városban?
álltam csak, álltam, és azt hallottam, ami nekem tetszett,
hajnalban idegen fák, karók, levelek forogtak körülöttem,
és még mindig zuhogott rám puha csomókban a hó,
láthatta könnyes arcomat,
kilyuggatta a forró korom, szédültem, mint a hintán,
és nem tudtam, milyen dombon-völgyön ballagok,
a szerelem milyen tájain, hol a hazám, s hol van a házunk,
ahová halottak napján és karácsonykor kellene visszamenni,
elmondani a régi emlékeket, terveket és csalódásokat addig, amíg a sütemények és a borok megfeketednek az asztalon,
kicsapódik az ajtó, a szoba megtelik füsttel, mint egy alagút,
és tudja, mit érzek, tudja mind, aki panasszal fogad,
mintha átszenvedett életük fáradtsága
ebbe a földbe lenne bezárva, mint a villámlás, a tölgyfaerdő,
titok az egész és barna babócs-szárnyas homály,
olyan, amilyennek azt utolsó álmomban sem láttam,
mikor égő gyertyaszálakat szedtem a tarlón, égtek az ujjaim,
mint zsupp-tető alatt a pajta, s az ablak részében a téli csillag.

Tüzes parazsat

A cserebogaraktól zsongó lombokról is beszélni kéne,
megöleli a zelnicemeggyfát, a rongyos szekeret,
húzza az ember az eget szemére,

az álmokról is beszélni kéne, ahogy tanultam rég,
lám, megpengetik pénzes zacskóikat a hónap végén,
hal-dok-lik már az akác, elszöknek tőlünk a szeretők,

tüzes parazsat nem hordunk a lábunk nagyujjában,
lassan a hófúvásos lakodalmak is elmúlnak,
recsegős nóták, cigaretták, rózsák és hegedűk,

mi már annyit álmodtunk a kis temetőről,
házak mögött mentünk végig a legsűrűbb bokorhoz,
csigákhoz, gyökerekhez, éjjeli lepkékhez,

és olyan szavakat mondtunk ki,
amelyek nappal megégették volna a szánkat,
már minden pillanatban itt lehetnek a részeg bogarak,

és vannak, akik fel se kelnek, elférnek a föld kezében,
szuszogásuk, mint ezüst halaké,
s vannak, akik fű-folyók maradnak, felismerhetetlenek.

Rockwell KENT (1882–1971)

Altman:

Anna Ahmatova portéja (1914)

Acélcsövek fújnak az égre
szürke lőporfüst-ködöt.
Szárnya-tört roncs zuhan égve.
Bombavetőraj dörög.
Szólj, te vers, ha még lehet,
mondd el a kort emberi nyelven -
vagy hallgass, ha úgy rendeltetett,
hogy a moszkvai föld eltemessen.

Nincs nap, mely fényt és színeket
a reggeli folyóba tördel.
Nincs csend, hogy mint a vatta,
átítatódjon örömmel.
Csak égő tarló és tanyák. A tűz,
mint tarkón veres haj mered.
Forró cserépre kormos ujjal
ír jelzőt és főnevet.

Egy szótag követ. Nem ereszti
a mondat futni készülő árnyát.
Naptalan négyszöget határolnak
a halszürke kaszárnyák.
Tüdő, szív, mint fent a gépek,
szélbe vetődnek szerteszét.
Hallgass, költő. Lesz más, ki elmondja
korod apokalipszisét.

Volt egyszer egy Balázs János Kör

Tényleg voltam Vénusz. Csak nem farmerban. Bár a minap elárvereztek egy 125 éves darabot, de az nem az enyém volt. Arról csak álmodoztam akkor, hogy milyen más volnék abban. Az volna az igazi.

De egy drapp kordnadrágban és egy agyonhordott kámzsás pulóverben – nem álltam, ültem, hanem feküdtem modellt. Nem vászonra festettek, csak csomagolópapírra rajzoltak szénnel, azaz végképp nem a halhatatlanságnak, hanem a pillanatnak készült a kép. Mindez boldogult kamasz koromban történt.

Egy belvárosi hátsó udvarban, a kaposvári Ady Endre utca 3. sz. alatt (a régi Korona utcában) működött a Balázs János Képzőművészeti Kör, ahol szellemi serdülésem legkedvesebb is legfontosabb éveit töltöttem. Egyszer festőművész mesterünk lefestett – fehér galléros, kék iskolaköpenyben. Miben másban tudnál még jönni? – kérdezte tapintatosan. Matrózban – mondtam lelkesen. Jó lesz az iskolaköpenyben is – mondta.

Ebbe a történetbe lehetetlen csak úgy belevágni. Mint minden tisztességes történetnek, van eleje, közepe vége. Legyen is, mert olyan nagy nevek fordulnak meg benne, mint Giorgione és Tiziano. Szóba kerülhet Manet. Sőt Rippl-Rónai, Bernáth Aurél és Balázs János, bár az utóbbiról nem kötelező tudni, ki volt, de ő sem volt akárki. Csak túl keveset élt. A történet helyszíne mindenkihez jobban illene, mint hozzájuk (Rippl-Rónai Róma-villájához egy parányit sem).

De a művészethez volt köze a helynek, a párizsi padlásszobák művésztanyái is ilyenek lehettek. A külső szobában álltak seregestől a lócák, középen valami a modellnek. A padló kirívóan megviselt volt. A sarokban egy asztalon a rajzolnivaló: gipszfigurák (fülek, orrok, száj), koponyák (nevük is volt, alighanem az egyiket Mancinak hívtuk), gipszfejek (Hermész, Voltaire, Diderot). A belső szobában két priccs volt. Don Zsoce és Don Pedro (már művésznevet is csináltak maguknak) ott aludtak, s vacsorájuk nemesleg „csendéletek” voltak. Később „befutottak”.

Éveken át heti két délutánt töltöttünk ott. A szakkört 1950-ben alapította Z. Soós István festőművész, aki pátriárkai kort élt. 1953-ban ebből lett a Balázs János Képzőművészeti Kör, ahol Gerő Kázmér és Ruisz György voltak felejthetetlen mestereink. A kicsiké Kazi bácsi, hétfőn és csütörtökön, a nagyobbaké és a felnőtteké, kedden és pénteken Ruisz mester. Őt már nem bácsiztuk, minket meg mind a ketten mesternek és mesternőnek neveztek.

A felnőttek között ismert festőművészek is voltak: A Székely Bertalan-díjas Molnár József (akit mindenki Cinóbernek, Cininek becézett), Lóránt János Demeter, akiből majd Erdemes Művész, Munkácsy-díjas, Rippl-Rónai-díjas lett (de sose tudtuk, hogy Demeter). A Csiky Gergely Színház díszlettervezője, Wegenast Róbert és utóda, az akkor huszonéves Gáspár András, aki a Kör legkedveltebb figurája volt. Valójában mindannyian részt vettek a nevelésünkben. Ki így, ki úgy. A „nicht vor dem Kind”-elve nem érvényesült. (Egyszer otthon a lexikonban azt silabizáltam, mi az a delírium tremens. Ahogy rajzolgattam, fél füllel hallottam róla. Ebben halok

meg, mondta valaki. Elkezdtem féltetni, és eszembe jutott ez a mondat, amikor húsz év múlva, az ötvenes éveiben temettük.) Wegenast Róbert azt mondta egyszer: Rajzolni úgyis lehet, ha zenét hallgat az ember. És meghallgattuk Sztravinszkijtől *A tavaszi áldozatot*. Ha írok, csaknem mindig zene van a háttérben. Akkor kezdődött.

Keresgélem az emlékeimet, először az ódon kapualjban, a régi udvaron. Ott áll a garázs, nem lett fiatalabb, de ma is jó lenne arra, hogy a perspektívát gyakorolják rajta. A rozoga lépcső majdnem a régi, de a ház falát fehérre festették a földszinten az ablakok magasságáig. Rondán ragyog a fehér. Ez eddig a miénk, mondja túl hangosan a Gold Consulting Szolgáltató Szövetkezet, a Jóisten tudja, mit csinálnak, de a nevük „arany”.

Képzletben belépek a házba. Elkezd peregni bennem egy régi „film”. Portré készül. A modell Endrődi tanár úr a Táncsics Gimnáziumból. Hatalmas orrával nem tudtam betelni. Kész Cyrano. A többiekkel együtt tudtuk, őt nem lehet elrontani. A legkedvesebb portré-modell a számomra mégiscsak Gömörly Adél barátnőm volt, aki jól rajzolt, de jobb volt őt rajzolni. Maga volt a megragadható búbáj, 31 évet élt. Amióta meghalt, kincsként őrizgetem a róla készült ceruzarajzot. Csak nekem kincs.

Hatan voltunk akkor kamasz lányok a Körben. Három közülük időnap előtt meghalt. Czipri Éva fiatalon öngyilkos lett. Költőként Weöres Sándor mutatta be. Hajdú Erzszi (Simon Dénesné) kislányával és férjével autóbaleset áldozata lett. És hát Adél (Sámson Lászlóné), akit Gerő mester csak Lédának hívott. Mindannyian gyerekeket hagytak árván. Hajdú Erzszi négyet, pedig egy már előtte halt, egy meg vele együtt. A fiatalok halála mindig megrendítő.

Balázs János sorsában is ez ragadott meg bennünket. Milyen korán meghalt, mondogattuk. 23 se volt. De azt is tudtuk, hogy tehetséges festőnek számított már akkor. Fel is háborodtunk meg vihogtunk is, amikor valaki Balázs János elvtársat kereste a Körben.

Balázs János 1904-ben született Magyaregresen, 1927-ben halt meg Kaposváron. Rippl-Rónai figyelt rá, korrigálta a rajzait, megfordulhatott nála már tizenévesen a Róma-villában. Hitt a tehetségében Bernáth Aurél is. 1923-ban, a 19 éves fiúnak kiállítása volt a Turul Szállóban. Többen is támogatták. Néhány hónapig Glatz Oszkár tanítványa volt, és rövid ideig Csók István mellett is festegetett. Támogatták, egyengették úját, de hát egyengette azt a tüdőbaj is. Martyn Ferenc és Bernáth Aurél írtak nekrológot az ifjú festő haláláról.

Csak Horváth János Milán kutatásai, azaz 1996 óta tudunk többet róla. Mindössze néhány ténnyel egészítem ki az előbbieket.

Zsellérek gyereke volt. Kaposváron az Arany János utca 11-ben lakott, amit lebontottak évtizedekkel ezelőtt. A szegények utcája volt, százalmas kicsi házakkal. A Petőfi Iskolába járt, ami évek óta nincs már. De a „Haza kis polgárainak” címzett iskola falára, a nagytemplom mellé még kerülhetne emléktábla. És vagy kétszáz képe előkerülhetne még, a Rippl-Rónai Múzeum tizenháromat őriz. Egyet kamaszkorom óta ismerem. Gömörly Adéléknál láttam. Emlékeim szerint a *Tájkép nyírfákkal* volt.

Akkor még nem tudtam, hogy Adél édesapja volt a festő legjobb barátja. 18 éves volt az említett kép festője. Megbámultam a színeket, a fényeket, az árnyékokat.

És hogy lettem Vénusz? Fantasztikus farsangjaink voltak. Egy ilyen alkalomra „örökítettek meg” Vénuszként. Az értelmi szerző alighanem Gáspár Bandi volt, de csapatmunkában készült az alkotás. A mozdulat három képre is hasonlított: Giorgione *Alvó Vénuszára*, Tizianótól az *Urbinoi Vénuszra* és Manet *Olympiájára*. Hogy melyikre a leginkább?

Kezem elzsibbadt a fejem alatt, tehát Giorgone Vénusza voltam. De hát végül is ezt a képet Tiziano fejezte be. Az övén van még egy kiskutya és két szolgáló tesz-vesz a háttérben. Ezzel már nem vesződtek a fiúk. Azzal annál inkább, hogy álmomban is csináljak ezt vagy azt. Sőt, ha lehet, egyszerre több mindent. Az egyik lábam írógépet vert. A másik lábam mögül kivillant a varrógép. Erotikus zónára mutató, szemérmetlen kezem zongorabillentyűkön játszott. De valami hiányzik, az urbinói Vénusz és Olympia kezébe még egy főzőkanál is elfért volna. Az alvó Vénuszéba nem.

Mint egy jóslat, olyan volt ez a kép. Sok minden, amit mások munkának neveznek, az élet játéka nekem. De esküszöm, szeretek főzni, befőzni. Nem szenvedhetem a kékharisnyákat, már Ady sem szerette őket. A főzőkanál az én Vénuszom kezéből tényleg hiányzik.

Ezio ANICHINI (1886–1948)

HÓVÁRI JÁNOS: BESZÉD A DUNASZERDAHELYI VÁMBÉRY ÁRMIN-SZOBORNÁL

2019. március 22.

Nagy megtiszteltetés számomra, hogy Vámbéry Ármin városában, szobra mellett rá emlékezhetek, akinek turkológiai munkássága és céljai melletti kitartása fiatal koromtól nagy hatással volt rám; és Hazai Györggyel, Vásáry Istvánnal és Fodor Pállal a 2013. évi emlékévké kezdeményezője lehettem.

A sokat nélkülöző, sánta zsidó kisfiúból, aki hajdanán Dunaszerdahely akkor még igen poros és sáros útjait koptatta, nagy tudós lett, világhírű személyiség, akinek egyes meglátásairól napjainkban is viták zajlanak.

Olyan ez, mintha itt élne közöttünk, csak elvonult volna egy sarokba, és hallgatja a magyar tudósok őt dicsérő vagy épp kritizáló szavait. Pedig már több, mint száz éve, hogy 1913-ban teste itt hagyott bennünket, de szellemisége és lelkesége velünk maradt. Hogy ez mennyire igaz, mi magunk vagyunk erre a bizonyíték. Felvidéki magyarok, szlovák barátaink, turkológusok és orientalisták sok helyről – akik most is itt találkozunk –, miként évek óta sokszor, Dunaszerdahelyen, a nagy tudósra annak gondolatai jegyében emlékezünk.

Halálának centenáriuma idején Ankarában voltam nagykövet. Amikor Hazai György professzor úrral és sok más jeles tudóssal a Török Nyelvtudományi Társaság konferenciát rendezett, Ankara tele volt Vámbéry-plakátokkal. Nagy tudósunknak nagyon tetszett volna, ha látja, mert szerette a hírnevet, s így jellegzetes arcának látványa, a rá való, ilyen mélységű emlékezés, amolyan kései elégtétel csalódásaiért és szenvedéseiért.

Ismerjük a mondást: Senki sem lehet próféta a saját hazájában! Rá ez többszörösen is igaz. Dunaszerdahelyen saját korában sem ortodox zsidó édesapja, sem ő nem lettek próféták, hiába ismerték kiválóan a bibliai próféták nyelvét és írásait.

És Vámbéry Ármin Budapesten sem lett a magyar szellemi, tudományos élet prófétája. Csak megbecsült tagja. Leginkább Londonban látták meg és ismerték el – tudós és politikai körök egyaránt – igazi nagyságát: erős akaratát és kitartását, különleges nyelvi képességeit, ismeretlen források és törzsek tudományos feltárásában vitt úttörő szerepét, politikai realitásérzékét és jövőféltését.

Híres közép-ázsiai utazása után korábban elérhetetlennek tűnő ajtók nyíltak meg előtte, s a dunaszerdahelyi sánta zsidó kisfiú világhírű lett. Annyira, hogy híre kulcs lett a Hofburghoz, s benne Ferenc Józsefhez, a budapesti palotákhoz, de a Dolmabahcséhez is, Isztambulban.

Vámbéry élete sok esetben a magyar orientalisták tipikus sorsa. Számos olyan tudósunk volt és van a remek magyar orientalisztikában, akiknek munkássága és tudása hiába csillogó; a magyar világban nem vették és veszik észre azok, akiknek erre figyelniük kellene. Legfeljebb halála után. Vagy azért, mert népünk jobban szereti a ködös meséket a Kelet csodás világáról, mint a tudományt.

De az is gyakori eset, hogy két dudás egy csárdában nem fér meg. Így jutottak és jutnak kiváló kelet-kutatóink Londonba, Berlinbe, New Yorkba, Bloomingtonba, Washingtonba és még más helyekre. De az őrzők mégis megmaradnak, és a magyar

orientalisztika szövete tovább szövődött és szövődik. Ebben nagy szerepe van már több, mint egy évtizede a dunaszerdahelyi Vámbéry Ármin Polgári Társulásnak, s annak kezdeményezőjének és létrehozójának, Hódossy Gyulának.

Hölgyeim és Uraim! El kell mondanom Önöknek, hogy akkor, amikor Budapesten az orientalisztikai könyvkiadás számos tartóoszlopa összeomlott, Dunaszerdahely lett a mentsvár, s a Lilium Aurum Könyvkiadó lett számos magyar és külföldi orientalista számos fontos tanulmányának kiadója, de a Vámbéry-életműé is. Köszönjük ezt Dunaszerdahelynek és a magyar orientalisztika itteni harcászati harcainak. Nagy köszönet illeti ezért Szlovákia Kulturális Minisztériumát, de más szlovákiai intézményeket is.

Hölgyeim és Uraim! Az 1913-ban elhunyt Vámbéry Ármin, az elmúlt évtizedekben többszörösen is hazatért Dunaszerdahelyre. Előbb szellemileg kisebb-nagyobb konferenciákkal, s 2018-ban egy remek szoborral is, amely Mag Gyula alkotása. Itt mindenki előtt közismert, hogy Vámbéry Ármin szülővárosának Dunaszerdahelyt tekintette. Itt cseperedett fel, alapfokú iskoláit itt végezte, s az a gondolat is itt született meg a fejében, hogy a magyarság őseivel kell foglalkoznia.

A *Küzdelmeim* című önéletrajzi regényében a következőt vetette papírra: „A magyar nép őstörténetének búvárlására kora ifjúságkoromban nyertem az első ösztönzést. 1849-et írtak. Komárom kapitulált. Sűrűn szállingóztak haza mifelénk, Dunaszerdahely felé, a Csallóközön át a várból fegyvertelenül útnak eresztett bús honvédek. Kukoricatörés ideje volt – úgy emlékszem reá, mint ha ma történt volna. Mi, gyermekek, künn voltunk az öreg Orosz Józsi bácsi földjén, Kistejeden, és kukoricát sütöttünk. Velünk ült a körben a gazda is: szép öreg magyar ember, a hosszú haja fésűvel volt összetűzve a feje búbján. Egy rongyos ruhájú honvéd jött felénk az ismert irányból. Meglátszott rajta, hogy nagyon elfáradt és éheznek. Megkínáltuk kenyérrel és sült kukoricával. Leült hozzánk a tűz mellé. Amikor már jóllakott egy kissé, megereget ajkáról a szó. A szemünk ott csüngött az ajkán, és mellünket meg-megrázta a zokogás, midőn elmondotta a vár elestének és a maga viszontagságainak szomorú történetét. Hogy a németek hogyan köpdöstek a magyar honvéd szemébe, hogyan ütötték, lökdöstedék a hősokeket.

Mikor vége volt az elbeszélésnek, megszólalt az öreg Orosz Józsi is. Megsimította hosszú haját, megigazította benne a fésűt, és valami különös reménykedés csendült meg szavában: – Ne féljete. Majd eljönnek Ázsiából az ősi magyarok! – mondotta, és lelkén bizonyára az a régi néphit rezgett keresztül, mely ősidóktól fogva hiszi szent bizalommal, hogy rajt bocsátanak ismét az ázsiai őshazában élő testvérek, ha végső veszedelem fenyegeti a magyar népet.”

A történetből több évtized múlva a következő tanulságot vonta le: „Tehát vannak ősi magyarok, gondoltam, és ettől az érzéstől azóta sem tudtam megszabadulni. Hogy régi hagyományról, vagy később keletkezett történelmi legendáriumról van szó, azt nem tudtam megállapítani; de mindenesetre figyelemre méltó, hogy még mindig él az a néphitbe menekült, sok száz éves monda, mert az öreg paraszt, kinek ajkáról hallottam, írástudatlan ember volt, és amit mondott, csak hallomásból tud-

hatta. Természetesen következett tehát ebből az a reménységem, hogy Közép-Ázsiában az összehasonlító nyelvtudomány segítségével világosságot vető sugarat lehettek, mely eloszlatja a homályt a magyar őstörténelem sötét tájairól.”

Hölgyeim és Uraim! Aligha kétséges, hogy Vámbéry Ármin magyar őstörténeti útja a kistejedi kukoricaföldön kezdődött, s vele az a gazdag tudományos élet is, ami a magyar őstörténetkutatás több, mint 150 éves teljesítménye, amely napjainkban is fontos témája a magyar közbeszédnek és tárgya újabb és újabb kutatásoknak.

Dunaszerdahely a magyar őstörténetkutatás Betlehemje. Az itt lakók talán tudják, mi van most a tejedi határban, ahol megszületett Vámbéry Ármin elkötelezettsége a magyar múlt rejtélyeinek felkutatására.

Bevallhatom Önöknek, minden magyar orientalistának megvan a maga tejedi kukoricása. A vállalás véghez viteléhez, kiben több erő volt és van, kiben kevesebb. Vámbéryben hatalmas lelki erő lakozott. S persze az életutak is elágazhatnak. Vámbéry is sokszor közel volt ahhoz, hogy elhagyja a tudomány világát, de nem tette. S nagy volt a kísértés arra is, hogy a világot csupán londoni szemüvegen keresztül nézze.

Bár a Brit Birodalom nagy csodálója volt, valami mindig visszavezette nemzetéhez, s a dunaszerdahelyi Orosz Józsi bácsi reményeinek beigazolásához. Vámbéry velejéig magyar ember volt. E vidék egyik büszke magyarja. Már kisgyermekként volt bátorsága ahhoz, hogy kilépjen a zsidó elzárkózásból, és belépjen abba a magyar társadalomba, amely az ő ifjúsága idején vált modern magyar nemzetté. Ezért persze sokat kellett szenvednie, mert a jesivák világában maradt zsidók árulónak tartották az eszes kisfiút; a katolikus, evangélikus és református világ pedig nehezen fogadta be. De őt ez éppúgy nem érdekelte, mint a türkmén rablók fenyegetése. A szellem és az eszme embere volt. A tudomány és a nyelvek szolgája, s 1848–49 emlékét magának valló magyar, aki fiatalemberként tanúja volt a pozsonyi 48-nak és az oroszok ottani bevonulásának 1849-ben.

Engedjék meg, hogy zárógondolatul felidézzem, miként írt erről a *Küzdelmeimben*: „Pozsonyi diákkoromat szomorú kép zárja le 1849-ből. Vagy tizenötezer muszka vonult át a városon. A hídon keltek át a bal part felől. Hegyes végű sisak volt a fejükön, fahéjszínű daróc köpönyegük kétfelé volt hajtva a térdük felett, hogy könnyebben járhassanak. Emlékszem rá, mert feltűnt nekem, hogy nemcsak a legénység, hanem a tisztek is borjút vittek a hátukon. Mi, fiúk – csallóközi magyar gyerekek voltunk valamennyien – az út mellől néztük jöttüket, s a lelkünk megtelt keserűséggel.”

Vámbéry, aki évek múlva az 1848-as magyar emigránsok között élte életét Isztambulban, sohasem feledte szabadságharcunkat s abban a dunaszerdahelyi összefogást, a tartást, s ha kellett, a dacot sem!

Köszönöm megtisztelő figyelmüket!

b. GYARMATI László, *Csőre töltött álom*,

Válogatott versek és versszerű képződmények, képversek és „képtelen versek,
HÉ! Siófok-térségi Helyi Érték Egyesület, 2019.

Rendhagyó és sok szempontból különleges könyvvel lepte meg az olvasókat a közelmúltban b. Gyarmati László siófoki író, költő. A *Csőre töltött álom* című versgyűjtemény összefoglaló kötet, amelyben az általa legértékesebbnek vélt írásait gyűjtötte össze. Olyan verseket, síkverseket, prózaverseket, próbaverseket, prózaballadákat, párhuzamverseket, amelyek több évtizeddel ezelőtt születtek, de jórészt ma is éppoly aktuálisak, mint megírásuk idején.

A kötet az „összegyűjtött írások” első kötete, amelyet várhatóan kispróza gyűjtemény, kisregények, sőt balatoni fotóalbum is követ majd. Ráadásul a szerző beígért egy „nagyregényt” is *Csak vissza ne sírjuk...* címmel, amelyhez már szorgalmasan gyűjti az anyagokat, s amely családregénynek álcázva az 1960-as évektől napjainkig dolgozza majd fel a közelmúlt magyarországi évtizedeit.

A *Csőre töltött álom* írásai rendkívül sokszínűek, beskatulyázhatatlanok, stílusában a legkülönfélébb irányzatokat vetítik elénk, s valahogy mégis mindegyik „gyarmatis”. Igen jól fellelhető a sorok között az 1970–80-as évek hangulata, az útkeresés és a kiútkeresés, a „lázdó” és újat akaró ifjúság világszemlélete, az akkori „progresszív” zenei irányzatok nyújtotta életérzés. Nem véletlenül szervezi „irodalmi műsorral, performansz előadással” körítve a könyvbemutatót a kiadó. Siófokon, Balatonföldváron, Zamárdiban, Kaposváron és Balatonszárszón már bemutatták furcsa és meghökkentő produkciójukat, de tervezik további településeken is a bemutatkozást.

Versek. Versek? Vagy inkább prózaversek, síkversek, párhuzamversek? Ez utóbbi szerzemények például két-, sőt háromféle módon is olvashatók, értelmezhetőek. Játék? Bravúr? Vagy egyszerűen csak érdekes próbálkozás? Az írások sokszínűsége érdekes olvasási élményt nyújt. Hogy ez kivételes művészet vagy csak látványos „gagy”, azt nehéz megállapítani. Ami bizonyos: szinte elképzelhetetlen, hogy az olvasó legalább néhány sort, gondolatot nem talál benne, ami neki tetszik. Márpedig ha egy könyvben egyetlen gondolat megragad az olvasóban, akkor azt a könyvet már érdemes volt megjelentetni.

A könyv mottója is sokatmondó: „Ne arra törekedj, hogy a legjobbak közül a legjobb légy – LÉGY MINDIG MÁSI!” E gondolat végigvonul a kötet írásain is. A könyv borítóján egy célkereszt látható, melynek közepén bordó pecsétviaszban a GY. L. monogram látható. A fehér alapon két fekete szegély között meghökkentő a látvány, s a benne megbúvó versek sem hagyományosak. A meghökkentő, furcsa, időnként tán nehezen érthető, különleges alakzatokat formáló versképletek üzenete alapos olvasásra, gondolkodásra készlet. A versképek tördelése, tagolása is különleges, nem szokványos. Az ún. szabad versek stílusa mindent megenged, és b. Gyarmati László él is ennek lehetőségével.

Azoknak ajánlom a verseskötetet, akik fogékonyak az újra, a szokatlanra, az abszurd gondolatokra.

Elhangzott Kaposváron 2019. december 5-én a Berzsenyi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság emlékezésén

Sára Sándort nem csak ismerhettem, hanem barátomnak is tudhattam. Régen volt első találkozásunk, a *Néptanítók* dokumentumfilmjének egyik szereplője, Lengyeltóti János (Tóti bácsi), mozgói tanító mutatott be bennünket egymásnak. Miután szóba került, hogy írogatok, Sára elolvasta pár írásomat. Befogadott alkotó csoportjába, és több játékfilmnovellát, forgatókönyvet írtam számára, Kardos István filmgyári fődramaturg közreműködésével. Film egyikből sem lett, Marx György az Objektív Filmstúdió akkori „fura ura” okán. Illetve jó barátja, Csoóri Sándor sem tartotta érthetőnek, miért egy ismeretlen írogatóval szövetkezik. Bár addigra már a Budapest Filmstúdió vezetője, Nemeskürty István pályázati felhívására beküldött filmnovellám ismeretében megbízásokat adott, és olyan rendezőkkel dolgozhattam együtt, mint Bán Róbert vagy Fakan Balázs dramaturg.

Sára élete és művészete kivételesen gazdag és változatos. Rendezőként a kísérleti etűdtől a lírai szociográfiáig, a satirikus jelenkori parabolától a történelmi és a legújabb kori társadalmi igazságtalanságok ellen tiltakozó játékfilmekig és a tabudöntő riport-dokumentumfilmekig mindent csinált, ahogy Pintér Judit írta *A történelem – és a képek – sodrásában* című munkájában.

Sára operatőri életműve is változatos. Minden esetben megtalálta azt a stílust, ami a rendezőpartneréhez igazodott. Fontos megemlíteni, hogy a „nehézsorsúak” életét nemcsak Magyarországon örökítette meg, hanem Indiában is, és ide sorolhatók a Duna Televízió „mozi”-képei is.

Sára Sándor első alkotása, amelyet ő írt, fényképezett, rendezett és vágott, a *Virágát a napnak* film volt 1960-ban. Az áthatolhatatlannak tűnő palánk árnyékában pusztulásra ítélt, de a réseken beszűrődő napfénytől életben maradó virág története nemcsak Sára formateremtő kísérletező kedvét jelentette, hanem a kivételes képi látásmódját is. A szociálisan elkötelezett művészetének, s egész nemzedékének, a hatvanas évek első felében nemzetközi rangot kivívott, „új magyar filmművészetnek” jelképe lehetne. Noha a kádári rendszer falának lebontására nem volt módja, de legalább a rajta támadt rések tágításával próbálkozott.

A szocialista realizmus árnyékában a filmes pályát választókat a közönség ízléséhez való alkalmazkodásra, az üzleti szempontok figyelembe vételére, a szűklátókörű cenzúrák és a színvonal feladásának örök körforgására készítették. S ezek a körök nem a sas felfelé törő, a művészeti pályájához hasonlítanak, hanem az örvény lefelé húzó gyűrűihez – jellemezte a múltat Szóts István, egykori neves filmrendező. Akinek 1948-ban a magyar paraszti sorsot ábrázoló *Ének a búzamezőkről* című filmjét maga Rákosi Mátyás tiltatta be. Szóts elvei föladása helyett a „bűnös múltból” átmentett, megtűrt népszokások filmes megörökítését választotta – többek között Turán, ahol 1951-ben találkozott a fényképező Sára Sándorral.

Sára későbbi operatőri-rendezői látásmódja és közéleti elkötelezettsége már a

Rákosi-diktatúra legsötétebb éveiben készült fotóin megjelennek. Érdemes fellapozni az 1951 februárjában, a Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusa alkalmából *Magyarország új arca* címmel megjelent képeskönyvet. Ebben minden festmény és fotó a diktatúra agitációs-propaganda céljainak megfelelő országot és az új szocialista embertípust mutatta be. Tilos volt fáradt vagy szenvedő emberként ábrázolni. De 1948 és 1953 között az államosított filmgyártásban is kizárólag csak politikai-agitációs tematikákkal készülhettek filmek. A fotó- és képzőművészek számára kötelezően előírt témák közt a vezérportrék, „az országépítés, a mezőgazdaság átszervezésének »nagyszerű« pillanatait megörökítő művek, a napsütötte, idillikus környezetben megjelenített »boldog« munkások és munkásnők portréi, és gondosan kiválogatott pózokkal beállított jelenetek szerepeltek. Az alkotó személyiségét, látásmódját tükröző, a valóságot hitelesen ábrázoló művek helyét, a diktatúra által támogatott szocialista realizmus előírásainak megfelelő termékek foglalták el.

Sára Sándor 1933-ban született. Ösztönös érzékére, néhány fotós könyvből szerzett ismeretre és Szóts István tanácsait figyelembe vett tanulmányai alapján készített fotóin megállapítható, hogy a szocialista realizmus egyetlen tematikai vagy formai elvárásának sem felelnek meg. Sőt, mintha kifejezetten azok tagadásaiként születtek volna. Az épülő-szépülő szocializmus általában a nézővel szembe forduló, szinte mindig mosolygó figurái helyett Sára lehajtott fejű, meggyötört arcú öregembereket, fekete kendőbe burkolódzó, nehéz batyut cipelő, rongyos, fogatlan öregasszonyokat, sebesült ujjú, maszatos vagy mezítlábas gyerekeket fényképezett. 1952-ben érettségizett, és nem csoda, hogy ezekkel a fotókkal nem vették föl a főiskolára. A sikertelen felvételi után egy évig járta az országot, és még elszántabban fényképezte a lesöpört padlások és nyomorúságos cigányputrik „megalázott és megszomorított” népét.

1953 márciusában meghalt Sztálin, s a szocialista realizmus palánkján támadt résen beszűrődött az első éltető napsugár. Ekkor az uralkodó ideológiától eltérő fotóival végre felvették a főiskolára.

1957-ben a Híradó- és Dokumentumfilm Stúdióba került. Kibontakozása a Balázs Béla Stúdió indulásának kivételes időszakában került sor. Az 1956-os forradalom leverését és véres megtorlását követően megkezdődött a Kádár-rezsim konszolidációja. A hatvanas évek elejétől már nem a két T (tiltás-támogatás), hanem a három T szabályrendszere (tiltás-tűrés-támogatás) volt érvényben. Igaz, az „aki nincs ellenünk, az velünk van”-szlogennel. A hatvanas évek első éveiben azonban a korábban indult nemzedékek tagjai (Fábri Zoltán, Makk Károly, Jancsó Miklós, Kovács András, Herskó János és mások) és a fiatalok különböző szemléletű csoportjai közös nevezőre találtak a változás lehetőségében.

A hatvanas évek nemzetközileg is elismert, szerzői filmes magyar új hulláma azonban meg sem születhetett volna a ma már csak legendaként létező Balázs Béla Stúdió nélkül. A kádári konszolidáció ambivalenciájával együtt is a „kivételes időszak” elején, 1961-ben kezdődött a fiatal filmesek „kísérleti műhelye”, a Balázs Béla Stúdió. Alapítói között volt az 1957-ben végzett Gaál István, Sára Sándor és Novák

Márk, valamint az 1961-ben diplomázott „Máriássy-osztály” (Szabó István, Kardos Ferenc, Rózsa János, Elek Judit, Kézdi-Kovács Zsolt, Gábor Pál, Huszárik Zoltán). Ennek a nemzedéknek a tagjai nem voltak a Rákosi-diktatúra cselekvő részesei. De emlékeztek a háború borzalmaira, különösen az ötvenes évek jogtiprásaira, az 1956-os forradalomban való részvételükért pedig többen súlyos árat fizettek. *„Képekben gondolkodtunk, és képekben akartunk mindent megfogalmazni”* – mondta Sára Sándor, Gaál István 2007-es fotókiállításának megnyitóján.

Az 1992 decemberében induló Duna Televíziónak Sára Sándor lett az első elnöke. A Duna feladata az egyetemes és a magyar szellemi, kulturális értékek közvetítése, a magyar kisebbségek identitásának, anyanyelvének, kultúrájának megőrzése volt. Főműsor-időben, objektív hírműsorokat sugárzott, amelyek egyetlen párt vagy csoportosulás szolgálatában sem álltak. A határon túl vagy szórványban élő magyarság műveltségének fejlesztésére oktatási, műsorokat készített, bemutatta a tudomány eredményeit, foglalkozott a hátrányos helyzetűekkel, népszerűsítette az egészséges életmódot, a környezetvédelmet, egyházi és hitéleti műsorokat sugárzott.

✱

A *Néptanítók* Sára Sándor dokumentumfilmje. A diplomaosztás 50. évi jubileuma alkalmával ismerjük meg a megszólalókat. Személyes vallomások: az öreg néptanítók nemzedékük élményanyagát és történelmi tapasztalatait mondják el. Sára Sándor tehetsége kellett, hogy meg tudta szólaltatni őket, a múltat fel tudta idéztetni úgy, hogy a film közben nem vált interjúvá, csak a válaszadók monológjait halljuk. A film valójában mélyinterjúk sorozata, behatolás a személyiség mind mélyebb rétegeibe. A rendező szociográfiát készített egy társadalmi rétegről, miközben egy „nyomozás” részese volt. Az öreg néptanítók ülnek a „beszélőn”, és „vallanak” pályájukról. A keresztkérdéseket a pályatársak teszik fel a snittek hol gyorsuló, hol lassuló ritmika szerint. A film végül is ebből az élményanyagból épül fel, azaz a párhuzamok és a kontrasztok dinamikájából, s itt tűnik ki, hogy voltaképp nem a jellemábrázolás, nem is a szociográfiai dokumentáció a valódi mondanivalója a filmnek. Sára Sándort valójában nem a személyek és nem az életpályák érdeklik. A film nem is tűr meg főszereplőket és hosszú monológokat – mondhatnánk –, itt senki sem lehet kántorként szólóénekes. A film készítőit a történelem izgatja, *a történelem lenyomata és bélyege* az arcokon és sorsokon. Fél évszázad magyar történelme, amely előhívható a néptanítók egyéni történelméből.

Sára Sándor munkásságát számos kitüntetéssel ismerték el. A Kossuth-díjat 1978-ban vehette át, 1968-ban Balázs Béla-, 1997-ben Magyar Örökség Díjjal tüntették ki, 1999-ben megkapta a Magyar Művészetért Alapítvány díját, 2002-ben a Magyar Köztársaság Érdemrend középkeresztje a csillaggal kitüntetését, 2003-ban Gulág-emlékérmet, 2004-ben a Hazám-díjat, 2005-ben a Magyar Mozgóképművészet díját és Prima-díjat, 2012-ben a magyar filmkritikusok életműdíját. 1974-ben érdemes művész, 1987-ben kiváló művész, 2014-ben a nemzet művésze lett. Díszpolgára Turának és Pest megyének. 2017-ben munkássága és életműve elismeréseként

a Magyar Művészeti Akadémia életműdíját vehette át, 2018-ban a magyar filmművészet nemzetközi elismertetéséhez hozzájáruló, egyéni látásmódú, a társadalmi problémákat kivételes érzékenységgel ábrázoló, dokumentarista stílusú filmjeiért, kimagaslóan sikeres operatőri és rendezői pályája elismeréseként megkapta a Kosuth Nagydíjat.

86 évet élhetett. Ez év szeptemberében mindörökre lehunyta szemét. Méltó helyen, a Bazilikában ravatalozták fel, s szülőhelyén, Turán helyezték örök nyugalomra.

Emil PIRCHAN (1884–1957)

Decemberi csengettyűszó

Vadvizeknek mélye zúg mesélve,
felszínének megrepedt jegére
ráborult a lomha csend, harapja
fagyfogával rút szelek harapja.

Szent Karácsony nemsokára csenget,
hoz dalomba némi szűzi enyhet
s átsegít e reszkető halálon,
Istenem, csak épp ne így találjon,

ily riadtan, hittelen szavakkal;
ködbe bújva hív a hang, marasztal,
mintha kérne, mintha bennem élne
bús december békecsillag-fénye.

Karácsony felé

Fagyos fuvallatot taszít a gyorsvonat,
s az este sűrű teste megremeg,
terítsd le rám az őszi felhőrojtokat,
apám, csak fázom, nem vagyok beteg.

Csak álmodom magam, kacajba fulladón
meleg karácsonyt, s mint a jó gyerek,
gomolygatom szipogva csendbe hullt valóm,
jajongni többé én már nem merek.

Elindulunk, a táj idő ködébe vész,
megértenem, talán nem is lehet,
hová suhan, s miért olyan nagyon nehéz
köszönni majd az érkező telet.

A kattogó ütem töretlen égbe hág,
dalát susogja, végtelent pereg,
mert reszketésem elkísér az éjen át,
simítsd fölém, apám, meleg kezed.

Égi pásztorok

Estbe hajló őszi óra
és parázsló távolok
rőt fuvalma hull a szóra,
míg a dal, e régi szolga,
lelkeinken átforog,

s bár a jajszót felsöpörné,
mint a hit, a küzdelem,
álmodásunk szent öröklét,
s Dúl királynak dús örökjét
tékozoljuk szüntelen.

Szép magyar beszédet őrző
versek, égi pásztorok!
Hadd legyen ma fény a költő,
mely az éjen szívbe ömlő
békeszóval átlobog.

Adolf UZARSKI (1885–1970)